

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Fakultə : «Əmtəəşünaslıq»

İxtisas : İstehlak mallarının ekspertizası və marketinqi

B U R A X I L I Ş İ Ş İ

Mövzu: Simli musiqi alətlərinin keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası

İşin rəhbəri: dos. R.Ə.Səidov

Tələbə: Şahmarlı Məleykə Vidadi

Bölmə: azərbaycan

*Qrup:*2322

«Təsdiq edirəm»

Kafedra müdiri : _____ prof.Ə.P.HƏSƏNOV

B A K I 2015

PLAN

GİRİŞ	3
I FƏSİL. NƏZƏRİ HISSƏ	
1.1. Akustika və musiqi savadı üzrə əsas məlumatlar	6
1.2. Azərbaycanda milli musiqi alətlərinin inkişaf tarixi	11
1.3. Azərbaycanda milli musiqi alətlərinin istehsalının və istehlakının vəziyyəti	12
1.4. Milli musiqi alətlərinin keyfiyyətinə qoyulan tələblər	15
1.5. Milli musiqi alətlərinin çeşidinin ekspertizası	
II FƏSİL. TƏCRÜBƏVİ HISSƏ	
2.1. Simli musiqi alətlərinin ekspertizasının keçirilmə qaydaları	34
2.2. Simli musiqi alətlərinin istehlak xassələrinin ekspertizası	37
2.3. Simli musiqi alətlərinin nümunələr üzrə keyfiyyətinin ekspertizası	39
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	43
ƏDƏBİYYAT	45

GIRIŞ

Musiqi sənəti hər bir xalqın, hər bir ölkənin mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir. O tarixən mühüm ictimai məna daşıyıb insanın əxlaqi tərbiyəsi, əqidə və dünya görüşünün, estetik zövq və ideallarının formalaşmasında mühüm rol oynamış və indi də bu vəzifəyə xidmət edir. Xalqın fəal iştirakı ilə yaradılan və bədii təfəkkür formalarından biri hesab olunan musiqi sənətinin tarixi insan cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Arxeoloji və etnoqrafik məlumatlar sübut edir ki, hələ ibtidai icma cəmiyyətində insanların ilkin praktik fəaliyyəti çərçivəsində belə musuqu özünəməxsus uzun təşəkkül prosesi keçmişdir. Bu dövrdə musiqi birgə əmək və mərasim proseslərinin təşkili bu tədbirlərin iştirakçılarına kollektiv üçün zəruri olan emosional təsir göstərmək vəzifələrini yerinə yetirirdi. İbtidai icma quruluşunun dağılmağa başladığı dövrdə bədii yaradıcılığının tədricən praktik fəaliyyətindən ayrılmağa başladığı bir dövrdə musiqi də incəsənətin müstəqil bir növünə çevirməyə başladı.

Əmək bölgüsü və siniflərin meydana gəlməsi ilə yanaşı bir-birinə zidd mədəniyyət-hakim siniflərin musiqi mədəniyyəti və istismar olunanların musiqi mədəniyyəti özünü büruzə verməyə başlayır. Bu dövrdən etibarən musiqi folkloru qeyri-peşəkar xalq sənəti kimi müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyur. Xalq kütlələrinin musiqi yaradıcılığı sonradan cəmiyyətin musiqi mədəniyyətinin bünövrəsinə, peşəkar bəstəkarlardan ötrü zəngin ifadə vasitələri mənbəyinə çevrildi.

Musiqi sənətinin kamala yetməsində başlıca rol olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır. Musiqi sənəti ilə bir vəhdət təşkil edən musiqi alətləri ilk əvvəllər ibtidai formada olmuş, insan cəmiyyətinin sonrakı mərhələlərində mədəniyyətin, musiqi və ifaçılıq sənətinin, istehsalın texnikasının yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Musiqi alətlərinin meydana gəlməsi ilə bağlı bir sıra fərziyyələr mövcuddur. Ehtimal edilir ki, ilk əvvəl onlar signal alətləri rolunu oynayıb, bu və ya digər dərəcədə ibtidai insanın əmək prosesi ilə sıx bağlı

olmuşdur. Lakin arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, hələ insan cəmiyyətinin erkən inkişaf mərhələsində sırf estetik musiqi funksiyalarını yerinə yetirən musiqi alətləri də mövcud olmuşdur. Maraqlıdır ki, bir sıra musiqi alətləri, hətta özünün ilk ibtidai formasında bizim günlərimizədək gəlib çıxmışdır (məsələn, özbəklərdə və taciklərdə kayraq və s.). Bir çoxları isə təkmilləşə-təkmilləşə ilkin formasını dəyişmiş, bəziləri isə yeni sosial-ictimai və estetik tələblərə cavab vermədiyindən məişətdən çıxmış, onları yeni musiqi alətləri əvəz etmişdir. İnkişaf etməkdə olan musiqi sənəti ifadə vasitələrinin müntəzəm olaraq təkmilləşdirilməsini və yeni daha kamil musiqi alətinin meydana gəlməsi zəruriyyətini ortaya çıxarmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, musiqi alətlərinin rəngarəngliyi və texniki səviyyəsi heç də həmişə musiqi mədəniyyətinin ümumi inkişafına dəlalət edən mütləq ölçü vahidi hesab oluna bilməz. Vokal musiqiyə böyük əhəmiyyət verən xalqlar çox az musiqi aləti yaratmış və onlardan başlıca olaraq xor ifaçılığında istifadə etmişlər. Gürcülərdə «Qonçuri» və «Panduri», başqırdlarda «Guray» və «Xomisdakı» ifaçılıq sənəti, onlarda ifa olunan musiqi son dərəcə inkişaf etmişdir.

Musiqi alətlərinin şərti olaraq xalq çalğı alətlərinə və professional musiqi alətlərinə ayırırlar. Birincilər xalq tərəfindən hazırlanıb məişətdə, o cümlədən bayramlarda, toylarda, müxtəlif mərasimlərdə geniş işlədilir. Bu və yə digər musiqi aləti bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi və ya uzun tarixi-mədəni əlaqələri olan bir neçə xalqa da məxsus ola bilər. Lakin, yalnız bir xalqın musiqi mədəniyyətinə xas olan musiqi alətlərinin də qeyd etmək mümkündür. Məsələn, bandura yalnız Ukraynalılara, panduri və çonquri isə gürcülərə məxsusdur. Digər tərəfdən şərti slavyanlar-ruslar, ukraynalılar, beloruslar, qusli, sonel, jaleyka, volinka və çarxlı liranı ta qədimdən müştərək işlətməmişlər. Saz, tar, kamança, zurna, tütək Azərbaycan xalqlarının məişətində mühüm yer tutmuşdur. Özbəkistanda və Tacikistanda demək olar ki, eyni musiqi alətləri işlədilir.

Professional musiqi alətlərinin sırasına bir qayda olaraq simfonik, nəfəsli və estrada orkestrləri tərkibində istifadə olunan musiqi alətlərini daxil edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi professional musiqi alətləri xalq çalğı alətlərinin

daimi təkmilləşdirilməsi və dəyişikliyə uğradılması nəticəsində yaranmışdır. Belə ki, uzaq keçmişlərdə skripka sırf xalq çalğı aləti olmuşdur, müasir fleyta isə olduqca sadə bir xalq çalğı alətinin tarixən təkmilləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

Deməli, professional musiqi alətləri anlayışı nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, bir çox ölkələrdə (Hindistan, İran, Türkiyə və s.) əsasən xalq çalğı alətlərindən istifadə olunur və bu çalğı alətlərində ifaçılıq sənəti yüksək professionallıq nümunəsi kimi qiymətləndirilir.

Xalq çalğı alətlərinin inkişafı cəmiyyətinin mədəni həyatı ilə sıx bağlıdır. Milli incəsənətin inkişafı, həmçinin respublikaların və muxtar vilayətlərin geniş xalq kütlələrinin iqtisadi və mədəni səviyyəsinin ümumi yüksəlişi sayəsində milli xalq çalğı alətlərinin dirçəlişi, rekonstruksiyası və təkmilləşdirilməsi sahəsində də mühüm işlər görülmüşdür. Özfəaliyyət və professional xalq çalğı alətləri ansambl və orkestrlərinin repertuarına klassik musiqi nümunələrinin və müasir bəstəkarların əsərlərinin daxil edilməsi xalqların musiqi mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi sayəsində kütləvi, professional musiqi alətləri hesab olunur. Gitara, bayan, akkordeon, skripka, klarnet, fleyta və qaboy da xalq çalğı alətləri ansambl və orkestrlərində tətbiq olunmağa başlamışdır.

Bu gündə Azərbaycanda musiqi və musiqi mədəniyyəti cəmiyyətimizin inkişafında öz aktuallığını saxlayır. Elə bu baxımdan da «Milli musiqi alətlərinin çeşidi, keyfiyyəti və satışının təşkili» respublikamızda ixtisasçı kimi hər birimizi maraqlandırmaya bilməz.

I FƏSİL. . NƏZƏRİ HISSƏ

1.1. Akustika və musiqi savadı üzrə əsas məlumatlar

Səs nədir? Səs dedikdə tezliyi 16 ilə 20000 Hs arasında olan bərk cisimlərdəki mexaniki rəqslər başa düşülür. Məhz bu rəqsləri insan qulağı qəbul edə bilir.

Musiqi səsləri qulaq vasitəsilə qavranıldığı üçün, şübhəsiz ki, bu proses fərddir, subyektivdir və hər insanın psixofizioloji qavrayışının xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Digər tərəfdən, səs mexaniki rəqs olaraq obyektiv olaraq aşağıdakı fiziki xassələrlə xarakterizə oluna bilər:

1. *Rəqs amplitudu* (səsin gücü) ilə - subyektiv olaraq *səsin ucalığı (gurluğu)* kimi qəbul olunur.

2. Səs dalğasının *rəqs tezliyi*, yəni vahid vaxt ərzində olan rəqslərin sayı ilə (Hs), subyektiv olaraq *səsin hündürlüyü* kimi qəbul olunur.

3. *Spektral tərkibi* ilə – subyektiv olaraq səsin *tembri (çaları)* kimi qəbul olunur.

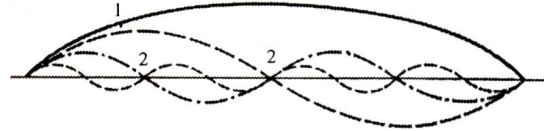
Ucalıq insan qulağı tərəfindən səs mənbəyinin rəqs amplitudundan asılı olan səs gücünün subyektiv qavranmasıdır (qəbul edilməsidir): amplitud nə qədər böyük olsa, səs də o qədər güclü olar.

Səsin ucalığını xüsusi terminlərlə adlandırmaq və xüsusi işarələrlə qeyd etmək qəbul olunmuşdur (*forte* – güclü və *piano* – sakit). Səsin hündürlüyü səslənən cismin rəqs tezliyi ilə müəyyən olunur: rəqs tezliyi nə qədər böyük olsa, səs o qədər hündür (yüksək) olar (ton yüksək olar). Rəqs tezliyi Herslə (Hs) ölçülür. Alətlərdə müxtəlif hündürlüklü səslərin alınması üsulları eyni deyil, lakin onlar hamısı müxtəlif uzunluqlu, qalınlıqlı və formalı cisimlərin tətbiqinə əsaslanır.

Səsin tembri səsin spektral tərkibini müəyyən edən xarakterik çalarıdır. Tembr səs mənbəyinin rəqs formalarından asılıdır və obertonların sayı və intensivliyi ilə müəyyən olunur.

Tembr müxtəlif alətlərdə alınan eyni yüksəklikli səsləri fərqləndirməyə

imkan verir. Səsin xarakterik çaları ondan əmələ gəlir ki, səslənən cisim, məsələn, sim, nəinki tək bütün uzunluğu ilə, həm də hər biri özü ayrılıqda rəqs edən öz hissələri ilə rəqs edir (üçdə ikisi ilə, üçdə biri ilə və s.). Nəticədə əsas tondan başqa digər tonlar da – əlavə səslər və ya obertonlar eşidilir. Səsin tərkibində bu və ya digər harmonikin (obertonların) olması və onların intensivliyi tembri müəyyən edir.

Şəkil 1. Simin rəqsləri:

1 – bütöv xətt – əsas ton; 2-4 – qırıq xətt – obertonlar (harmoniklər)

Beləliklə, səsin tembri əsas səsin misli olan, ona birləşən və həmin səsi keyfiyyətcə dəyişən harmonik obertonların cəm effektidir. Materialın xüsusiyyətlərini, alətin ölçüsü və konstruksiyasını nəzərə almaqla səs tembrinə görə müəyyən göstəricilərə malik alətlər hazırlamaq olar.

Akustik musiqi alətləri tərəfindən canlandırıla bilən səslərin maksimal sayı 88-dir. Bu qədər səsə malik alətlərə fortepiano və bəzi elektrik musiqi alətləri aiddir. Sonuncular 100-kimi səs canlandırma bilirlər (20-dən 4500 Hz-ə kimi).

Əgər musiqi alətinin verdiyi səsləri yüksəkliyə görə müəyyən qanunauyğunluğa əməl etməklə artan və ya azalan sıraya düzsək, onda musiqi səs sırası (kök, qamma) alınar. Səs sırasında standart səs olaraq (ilkin, çıxış) 440 Hz tezliyə uyğun gələn və *birinci oktavanın lya*-sı adlanan səs qəbul edilmişdir. Bu səsdən başlayaraq digər səslərin hündürlüyü hesablanır.

Musiqi səs sırasını hesablayarkən ondan çıxış edirlər ki, iki qonşu səs arasında tezliyə görə ən aşağı nisbət 1,06 yarımton olmalıdır. İki yarımton bir tona bərabərdir.

Belə görünür ki, səs sırasında bütün səslərini yazmaq üçün azı 88 işarə lazımdır, əslində isə yeddi işarə ilə kifayətlənirlər. Bu məqsədlə musiqi səs sırası oktava adlanan səs qruplarına bölünür.

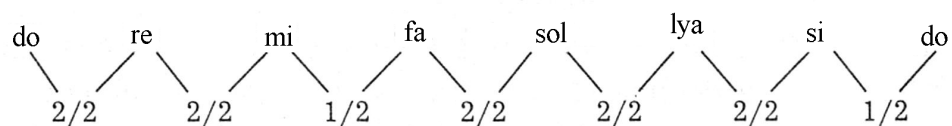
Oktava 7 (diatonik səs sırası üçün) və ya *12* (xromatik səs sırası üçün) səsdən ibarət olan səs sırasının bir hissəsidir.

Yalnız *yeddi əsas səsdən* ibarət olan *musiqi sırası diatonik* adlanır. Yeddi əsas səsə aşağıdakı müstəqil heca və hərf adları verilmişdir:

Heca adı	do	re	mi	fa	sol	la	si
Hərf adı	c	d	e	f	g	a	h

Adların hərf sistemi latın əlifbasının hərflərinə əsaslanır.

Diatonik səs sırasının çatışmazlığı səslər arasındakı aralıqların qeyri-bərabər olmasıdır, belə ki, bu sıra yeddi əsas səsdən aşağıdakı nisbətdə qurulmuşdur: ton-ton-yarımtón-ton-ton-ton-yarımtón:

Bu səs sırası əsas səsləri yarım ton azaltmaq və ya artırmaq hesabına əlavə səslər vasitəsilə bərabərləşdirilə bilər. Əlavə səsləri işarələmək üçün səsi artırıqda əsas səsin adına diez, azaltdıqda – bemol sözləri əlavə edilir.

12 müxtəlif səsdən, 7 əsas və 5 əlavə səsdən ibarət olan səs sırası bərabər-templəşdirilmiş, yaxud xromatik adlanır. Xromatik səs sırasında səslər arasındakı məsafə yarımtona bərabərdir. Bu cür oktava 12 yarımtonluq (6 tonluq) səslənmə intervalına malikdir. Əksər musiqi alətləri bu səs sırası prinsipi ilə düzəldilmişdir, bu da həmin alətlərdə mürəkkəb musiqi əsərlərini ifa etməyə imkan verir.

Ən aşağıdan tutmuş ən yuxarıya kimi bütün səslər musiqi diapazonunu təşkil edirlər. Bütün musiqi diapazonu 9 oktavaya – yeddi tam və iki natamam oktavaya bölünmüşdür. Bir oktava məsafəsindəki səslərin eyniliyi onları eyni cür adlandırmağa imkan vermişdir, hər 12 yarımtondan bir səslərin adı təkrarlanır.

Hər oktavanın öz adı vardır. Səs sırasının ortasında yerləşən oktava birinci oktava adlanır. Onun pillələrinin işarəsi kiçik hərflə yuxarıdan 1 indeksi ilə yazılır: do¹, re¹ və s.

Birinci oktavadan yuxarı yerləşən oktavalar ikinci, üçüncü, dördüncü və beşinci kimi adlanırlar: onların pillələri kiçik hərflə yuxarıdan 2, 3, 4 və 5 indeksi ilə işarələnirlər: do^2 , do^3 , re^2 , re^3 və s.

Birinci oktavadan aşağıda kiçik oktava (pillələrin işarələri kiçik hərflə indekssiz: do , re və s.); böyük oktava (pillələrin işarələri böyük hərflə indekssiz: Do , Re və s.); kontroktava (pillələrin işarəsi böyük hərflə aşağıdan 1 indeksi ilə: Do_1 , Re_1 və s.); subkontraoktava (pillələrin işarəsi böyük hərflə aşağıdan 2 indeksi ilə: Do_2 , Re_2 və s.) yerləşir. Subkontroktava və beşinci oktava bütöv deyillər.

Oktavada iki səsin hündürlük üzrə nisbəti interval adlanır. İntervalın aşağı səsi onun əsası (özülü), yuxarı səsi isə zirvəsi adlanır. Hər interval pillə (kəmiyyət) və ton (keyfiyyət) ədədinə malikdir.

İntervalın pillə ədədi onun tərəfindən səs sırasının əhatə olunan əsas pillələrinin miqdarı ilə müəyyən olunur. Hər interval öz adına və intervala daxil olan pillələrin sayını göstərən rəqəmlə işarəsinə malikdir.

Cədvəl 1.

İntervalın adı	Pillələrin sayı
Prima (unison)	1
Sekunda	2
Tersiya	3
Kvarta	4
Kvinta	5
Seksta	6
Septima	7
Oktava	8

İntervalı bilməklə alətin kökü haqqında mühakimə yürütmək, onun tənzimlənməsini aparmaq və keyfiyyətini yoxlamaq olar.

Hər bir alət *köklə* ilə xarakterizə olunur. Alətin kökü dedikdə, müəyyən nisbətdə olan səslərin fiksə olunmuş tezliklər sistemi başa düşülür. Bu və ya digər alətin tənzimlənməsində istifadə olunan intervallar müşayiətedici sənədlərdə sözlə, yaxud not formasında göstərilir.

İntervalın səslənməsi haqqında dəqiq təsəvvür əldə etmək üçün tək-cə pillə

ölçmələri azdır. Bundan əlavə intervalda olan yarımtonların miqdarına uyğun gələn ton ədədini də qoyurlar. Daha çox aşağıda göstərilən intervallar istifadə olunur:

Cədvəl 2.

İntervalın adı	Yarımtonların miqdarı	İntervalın əsası-zirvəsi
Prima unison	0	do – do
Kiçik sekunda	1	do – do-diez
Böyük sekunda	2	do – re
Kiçik tersiya	3	do – re-diez
Böyük tersiya	4	do – mi
Kvarta	5	do – fa
Azaldılmış kvarta	6	do – fa-diez
Təmiz kvinta	7	do – sol
Kiçik seksta	8	do – sol-diez
Böyük seksta	9	do – la
Kiçik Septima	10	do – la-diez
Böyük septima	11	do – si
Oktava	12	do - do

Musiqi səslərini qeyd etmək üçün oval formalı ağ və qara dairələrdən ibarət olan xüsusi işarə-notlardan istifadə olunur.

Onları 5 paralel, üfüqi, bir-birindən bərabər məsafədə yerləşən və not dəzğahı (*məkanı*) (not daşıyıcısı) adlanan xətkəşdə yazırlar. Not işarələrini xətkəşlərin üzərində, xətkəşlərin arasında, xətkəşlərin altında və üstündə yazırlar. Xətkəşlərin sayılması aşağıdan yuxarı aparılır. Bu istiqamətdə də yazılmış notların səslərinin hündürlüyü artır.

Not dəzğahında nisbətən az miqdarda səs yazmaq olur, buna görə də çox yüksək və çox aşağı səslərin yazılması üçün əlavə xətkəşlərdən istifadə olunur. Əlavə xətkəşləri not dəzğahından üstə və altda hər not üçün ayrıca olaraq qısa xətlər şəklində çəkirlər. Əlavə xətkəşlərin sayı adətən beşdən çox olmur. Əlavə xətkəşlərin hesabı not dəzğahından başlayaraq yuxarı və aşağı tərəfə aparılır.

Musiqi səslərinin qeyd edilməsi eyni zamanda səsin adının və mənsub olduğu oktavanın dəqiq göstərilməsi ilə səslənmənin hündürlüyünün göstərilməsini nəzərdə tutur (eyniadlı səslər bütün oktavalarda təkrarlanır).

Səslənmənin hündürlüyünü və səsin adını not sətrinin başlanğıcında və ya notun yanında qoyulan açar müəyyən edir. Belə açar not daşıyıcısının ikinci xətkəşində yazılır və *sol skripka açarı* adlanır. Bu açar o deməkdir ki, ikinci xətkəşdə birinci oktavanın *sol* səsi yazılır. Başqa səslərin yazılması açara tabedir.

Lakin yuxarıdan və aşağıdan əlavə xətkəşlər olduqda belə bütün səs sırasını bir açarın sərhədində yazmaq mümkün deyil. Buna görə də daha aşağı səslərin qeydiyyatı ikinci not daşıyıcısında, lakin artıq *bas* açarında, yaxud dördüncü xətkəşdə *fa* açarında aparılır. *Bas* açarı o deməkdir ki, dördüncü xətkəşdə kiçik oktavanın *fa* notu yerləşir. Əlavə səsləri işarə etmək üçün açardan sonra və ya bilavasitə notdan sonra alterasiya işarəsi *diez* - # və *bemol* – b qoyulur.

Bundan başqa, əlavə xətlərin miqdarını ixtisar etmək üçün səslərin bir oktava yuxarı və ya aşağı keçirilmə işarəsi δ tətbiq olunur. Əgər bu işarə not dəzqahının üstündədirsə, onda notlar, yazıldığından bir oktava yüksək, not dəzqahının altında olduqda isə – bir oktava aşağı oxunur.

Akustika və musiqi savadı haqqında əsas məlumatlara malik olaraq və alətə aid pasport məlumatlarından istifadə edərək onun əmtəə xarakteristikalarını – səslənmə diapazonu və intervalını müəyyən etmək olar.

1.2. Azərbaycanda milli musiqi alətlərinin inkişaf tarixi

Azərbaycan dünyanın ən qədim musiqi mədəniyyəti ocaqlarındandır. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitin olması, burada çox qədimdən ibtidai insanlar üçün hərtərəfli fəaliyyət meydanı açmışdır. Beləliklə, də bir sıra Şərqi ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da insan cəmiyyəti çox erkən inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Hələ eramızdan əvvəl V-III əsrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlar musiqiyə aludə olduqlarını Qobustan qayaları üzərində cızdıqları rəsmlərlə bizə xəbər vermişlər.

Azərbaycandakı Qobustan qayaüstü rəsm qalereyası öz zənginliyi və orijinallığı ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsində çox diqqətəlayiq yer tutur. Böyük Qafqaz dağlarının cənub qurşağında, Qobustan qayaları üzərində aşkara çıxarılan məşhur «Yallı» rəqsini xatırladan rəsmlər qədim musiqi mərasimləri haqqında xəbər verir. Yenə də orada, Cingildagın ətəyində tanınmış böyük bir daşın çox qəribə təbiəti vardır. Müasir milli zərb alətlərinin prototipi olan bu daşa hər hansı bir alətlə zərbə vurduqda müxtəlif yüksəklikdə səslər çıxarır. Ona xalq arasında «Qaval» çalan daş deyirlər. Görünür ki, keçmişdə ondan «Yallı» tipli mərasim rəqslərinin ifasında ibtidai musiqi çalğı aləti kimi istifadə edilmişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevir ərazisində tapılan və eramızdan əvvəl birinci əsrə aid edilən sümükdən hazırlanmış qədim çalğı aləti zəmanəmizin nəfəsli çalğı alətlərini xatırladır.

Ordubad rayonundakı Gəmiqayada qaya üstü rəsmlərin olması ilk dəfə 1967-ci ildə təsadüf nəticəsində müəyyən edilmişdir.

Gəmiqaya Ordubad şəhərindən qərbdə Nəsirvaz kəndindən 7 kilometr şimal-şərqdə yerləşir. İlk arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Gəmiqayada müxtəlif süjetli və məzmunlu çox maraqlı qayaüstü rəsmlər alınmışdır. Qayalardan birinin üzərində maraqlı rəqs səhnəsi təsvir edilib. Mərkəzi hissədə Günəş və od rəmzi sayılan kiçik dairə, onun ətrafında qollarını yanlara açıb rəqs edən adam şəkilləri çəkilmişdir. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycanda yaşamış qədim tayfalar öz şənliklərini və dini

mərəsimlərini bir qayda olaraq kollektiv şəkildə od və yaxud tonqal ətrafında keçirənlərmişlər. İlk tədqiqatlar Gəmiqaya rəsmlərinin ən qədim nümunələrinin təxminən 3000-3500 il bundan əvvələ aid olduğunu göstərir.

Ordubad rayonundakı Nəbi yurdu və Camışölən qayalarında həkk olunmuş rəsmlər də çox maraqlıdır. Burada qayaların üzərində sxematik insan rəsmləri çəkilmişdir. Kollektiv təsvirlər çox maraqlıdır. Adamlar qollarını yanlara və yuxarı qaldırıb, ayaqları geniş açılmış vəziyyətdə rəqs edirlər. Rəqsi əks etdirən ritmik hərəkətlər, müxtəlif vəziyyətlər, elastik cizgilər məharətlə verilmişdir. Bu abidələri alimlərimiz hələ tunc dövründə, yəni 4000-5000 il bundan əvvəl qədim Naxçıvan tayfaları arasında təsviri sənətin inkişaf tapdığını sübut edir.

Bundan başqa 1896-cı ildə sərhədçi zabit A.Fyodorov tərəfindən Naxçıvanın Qızılvəng kilsəsi yaxınlığındakı qəbristanlıqdan küpə tapılmışdır. Daşquyu qəbirdən tapılan bu küpənin üzərində iki nəfərin (bir qadın və bir kişinin) milli geyimdə rəqsi təsvir edilir. Hər iki adamın əllərində yaylıq var.

Arxeoloq alimlərimiz Azərbaycan xalqının musiqisindən bəhs edən bu maddi mədəniyyət abidəsini miladdan əvvəl ikimininci minilliyə aid edirlər.

Istər Qobustan üzərindəki rəsmlər, istərsə də Naxçıvanda və Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış qədim musiqi alətləri sübut edir ki, Azərbaycan musiqisi çox qədim bir tarixə malikdir.

Azərbaycanın qədim musiqi alətləri haqqında məlumata Azərbaycan şairlərinin əsərlərində rast gəlirik. Nizami Gəncəvinin məşhur «Xəmsə»sində musiqi yaradıcılığının ayrı-ayrı janrları, müxtəlif çalğı alətləri və ifaçılıq sənəti haqqında maraqlı fikirlər vardır. Onun poemalarında orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış 30-dan artıq musiqi alətinin adı çəkilir. Bunların arasında saz, cəngi, rübab, ərqanun, ney, şeypur, zurna, təbil, nağara və başqa çalğı alətləri vardır.

Məhəmməd Füzuli də öz əsərlərində ney, saz, dəf, sur, çərəs kimi çalğı alətlərinin adını çəkir və onları əlvan boyalarla təsvir edir. Qədim mənbələrdə adına təsadüf etdiyimiz bu musiqi alətlərinin bəziləri tarixin keşməkeşlərində

sıradan çıxmış, bəziləri isə zəmanəmizə qədər yaşamışdır. Bu da təbii haldır ki, hər bir xalqın musiqi dilinə uyğun olaraq onun musiqi alətlərinin adları da dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, sirnab-sirnoz, sarnay-surna, surna-zurna, kankales-kanvel, kanon-kantem, kanun-kankua və s. adını daşımışdır.

Azərbaycan musiqi alətlərinin spesifik xüsusiyyəti onun müxtəlifliyi və zənginliyindən əmələ gəlir. Azərbaycanda ayrı-ayrı musiqi alətinin inkişafında və təşəkkülündə bəzi sənətkarların diqqətəlayiq fəaliyyətləri olmuşdur. Tarzənlərdən Mirzə Sadiq Əsəd oğlunun (1846), Məşədi Zeynalın (1860), Məşədi Çəməlin (1875), Əhməd Bakıxanovun (1892), qarmonçalan kor Əhədin, onun şagirdi və yetirməsi Teyyub Dəmirovun, kamançaçalan Saşa Oqanezaşvilinin (kamançaya 4-cü simi əlavə etmişdir) xidmətləri olduqca böyük olmuşdur.

Milli Azərbaycan musiqisində qabaqcıl ənənələrin humanizm, vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik və xalqa sədaqət motivlərinin daam və inkişaf etdirilməsində görkəmli bəstəkarlarımızdan xalq artisti Ü.Hacıbəyovun (1885-1948), əməkdar incəsənət xadimi M.Maqomayevin (1885-1937), Azərbaycanın xalq artistlərindən Seid Rüstəmovun və Əhməd Bakıxanovun (1892-1973) xidmətlərini xüsusilə təqdirəlayiqdir.

Bu sənətkarlar xalq çalğı alətləri orkestri və ansambllarının yaradılmasında və istedadlı ifaçıların aşkara çıxarılmasında, habelə bu kollektivlərin professional sənət meydanına çıxmasında gərgin əmək sərf etmişlər.

Azərbaycan opera sənətinin banisi Üzeyir Hacıbəyovun Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında görkəmli rolu olmuşdur. O, Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını tədqiq etmiş və milli musiqi kadrların hazırlanmasına böyük əmək sərf etmişdir.

Milli musiqi alətlərimizlə Avropa musiqi alətlərinin həm ahəng bir dillə danışması, vokal musiqi sənətinin inkişafı üçün yazılmış klassik ariyalar, çoxsəsli xor sənətinin gözəl nümunələri bilavasitə Üzeyir Hacıbəyovun gərgin əməyi sayəsində meydana gəlmişdir.

Ü.Hacıbəyov 1931-ci ildə Azərbaycan xalq çalğı alətlərindən ibarət ilk notlu

orkestr təşkil etmişdir. Bu orkestrin tərkibinə əvvəllər tar, kamança, balaban, dəf və nağara daxil idi. Sonralar orkestrin tərkibini genişləndirərək royal, saz, tütək, zurna, qoşa nağara, bas, balaban və kanonu əlavə edərək orkestrin ümumi ahəngdarlığını genişləndirmişdir. Ü. Hacıbəyovun bu notlu orkestr təşəbbüsü bütün Şərqlə ələmində yeni bir mədəni ixtira oldu.

Xalq çalğı orkestrinin daha sonra inkişaf etdirilməsində görkəmli bəstəkar Səid Rüstəmovun da böyük rolu olmuşdur. S.Rüstəmovun Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərini təbliğ etmək sahəsindəki nəcib və səmərəli işi xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, Azərbaycanda tar ixtisası fənnindən dərs deyən ilk müəllimlərdən biridir. Onun yazdığı «Tar ilə xalq çalğı alətləri üçün konsert», «Tar məktəbi», «Tar üçün melodik etüdlər» və s əsərlərdən hazırda musiqi məktəblərində əyani vəsait kimi istifadə olunur.

Azərbaycanda xalq çalğı alətləri ansamblının yaradılmasında, onun nəinki respublikamızda, eləcə də Yaxın və Orta Şərqdə geniş qazanmasında milli musiqimizin qabaqcıl ənənələrinin davam və inkişaf etdirilməsində, vətənpərvərlik, xalqa sədaqət motivlərinin tərənnümündə, Azərbaycan çalğı alətlərinin tədrisən və instrumental incəsənətimizin tədqiqində Əhməd Bakıxanovun böyük xidməti vardır.

Ə.Bakıxanov tar, kamança, balaban və nağaradan ibarət ansamblı daim yenilik və vüsət gətirmək, ansamblın repertuarını təzələmək, Şərqlə ölkələrində şablon hal almış çalğı və oxumaq tərzindən uzaqlaşmaq, mümkün qədər orijinallığa nail olmaq, Azərbaycan ifaçılıq məktəbinə xas olan ənənələri qoruyub saxlamaq və onları rəngarəng boyalarla dinləyicilərə çatdırmaq üzərində düşünmüş və əksər hallarda buna nail ola bilmişdir. O, Azərbaycan xalq çalğı alətləri ansamblının tərkibinə nəfəsli alətlərdən klarnet, qaboy, mizrablı alətlərdən bas, tar, saz, ud, kanon, zərb alətlərindən şaq-şaq, qoşa nağara, fortepianonu əlavə edərək ümumi ahəngdarlığı və tembr səslənməsinə nail olmuş və musiqinin dinləyicilər tərəfindən qavranılması prosesində psixoloji təsiri xeyli gücləndirmişdir.

Azərbaycan musiqisinin bütün Şərqdə böyük şöhrət qazandığını qeyd edən

orta əsr alimlərimiz də musiqi alətləri haqqında qiymətli məlumat verirlər. Əbdülqadir Marağinin «Musiqi alətləri və onların növləri» əsəri olduqca diqqətəlayiqdir. Əsərdə Əbdülqadir Maraği (XV əsr) Azərbaycanda mövcud olmuş musiqi alətləri üç qrupa bölünür:

I Simli alətləri: Çetar, coğar, tənbur, cəng, səntur, bərbət, qopuz, ozan, saz, qanun, setar, ud, həzzkar, bunqar, çişək, kamança, dütar, mizhar, muğni, nuzhə, rübab, rud, sərvəndər, sənc, sinc, çeqans və s.

II Nəfəsli alətlər: Balaman (balaban) bulban, zurna, düdük, ərqənun, zəmr, nəfir, kərrənay, mizmar, muşqar, pişe, surna, sümsü, tütək, tulum, şeypur, sur və s.

III Zərb alətləri: Qaşığək, qidum, nağara, qoşa nağara, dairə, dəf, qaval, dumbul, koos, nəqrəak, təbil, dəray, xalxal, çərəs, çan, kasə və s.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında mühüm rolu olmuş Faxir Ürməvi, Əbdülqadir Maraği və başqaları musiqi alətlərinin, onlarda ifaçılıq sənətini təkmilləşdirmək sahəsində böyük iş aparmaqla yanaşı, özləri də bir sıra yeni çalğı alətləri yaratmışlar. Urməvinin düzəltdiyi nuzhə və muğni (ud muğənni) aləti uzun əsrləqr boyu nəinki Azərbaycanda, hətta Şərqdə ifaçılıq sənətində mühüm yer tutmuşdur.

Öz sələflərindən fərqli olaraq daha mükəmməl not sistemi yaratmış Əbdülqadir Maraği müxtəlif çini qablardan ibarət maraqlı musiqi aləti düzəltmişdi. Şeştar musiqi alətinin yaradıcısı isə Əlixan Təbrizi olmuşdur.

Tarixlərin sınağından keçmiş cilalana-cilalana zəmanəmizə qədər gəlib çıxmış kamil musiqi alətlərimizin böyük əksəriyyəti bu gün Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil olmuşdur.

1.3. Azərbaycanca milli musiqi alətlərinin istehsalının və istehlakının vəziyyəti

Milli musiqi malları istehsalı haqda danışmazdan əvvəl, keçmiş SSRI məkanından bu malların istehsalı düzgün bölüşdürülməmişdi, belə ki, klavişlı, dill alətlər istehsalı əsasən mərkəzi rayonlarda, o cümlədən Leninqradda, Moskvada, Kaluqada, Sverdlovskda, Çerniqovda yerləşdirilmişdi. Azərbaycanda isə kустar halında sexlər, fərdi milli musiqi alətləri istehsalı edən ustalar səviyyəsində idi.

1940-cı ildə keçmiş SSRI-də cəmi 2736,3 min ədəd musiqi alətləri istehsal edilmiş, bunun 91,4%-ni mizrablı alətlər, 0,4%-ni kalbişli alətlər, 1,0%-ni kamanlı alətlər, 8,2%-ni dilli alətlər əhatə edirdi. 1973-cü ildə 2250,6 min ədəd musiqi malları istehsal edilmiş, onlardan 172,1 min ədədi royal və pianino, 47,7 min ədədi kamanlı alət, 1300,0 min ədəd mizrablı alət, 730,8 min ədəd dilli, yəni qarmon, bayan, akkardeon istehsal edilmişdir. 1985-ci ildə musiqi malları istehsalı keçmiş sovetlər məkanında 3102,4 ədəd olmuşdur. Bundan sonra yenidənqurma siyasəti nəticəsində keçmiş SSRI imperiyasının dağılması nəticəsində musiqi malları istehsalı xeyli azalmışdır.

Azərbaycanda ümumi iri musiqi malları istehsal edən fabriklər mövcud olmamışdır. Yalnız tar, saz, balaban, zurna kimi geniş yayılmış milli musuqu alətləri kiçik kустar sexlərdə ayrı-ayrı ifaçıların sifarişi ilə istehsal olunmuşdur.

Artıq müstəqqil inkişaf yoluna qədəm qoymuş respublikamızda milli musiqi malları istehsal edən iri fabriklərin yaradılması vaxtı çatmışdır.

Azərbaycan respublikasında musiqi malları iri fabriklər səviyyəsində istehsal edilmədiyindən əhalinin bu mallara olan tələbi həmişə başqa ölkələrdən gələn musiqi mallar hesabına ödənilmişdir. 2003-cü ildə əhaliyə respublikada il ərzində 10,4 min ədəd royal və pianino satılmışdır.

1.4. Milli musiqi alətlərinin keyfiyyətinə qoyulan tələblər

Bütün musiqi mallarının keyfiyyət göstəriciləri qüvvədə olan standart və texniki şərtlərin tələbinə uyğun olmalıdır.

Musiqi mallarının keyfiyyət səviyyəsini müəyyən edən xassələrə texnoloji, texniki-estetik xassələr, habelə detal və qovşaqlarının standartlaşdırılma və unifikasiyalaşdırma dərəcəsi, alətin davamlılığı və etibarlılığı aiddir.

Musiqi alətlərinin texnoloji xassələri bir neçə amillərdən, o cümlədən, alətin ölçüsündən, çəkisindən, səs diapozonundan, köklənməsinin dəqiqliyindən, klavişalarının parametrlərinin dəqiqliyindən, germetikliyindən, klavişaları və düymələri basarkən statik müqavimətin səviyyəsindən, xidmət müddətindən, istehsalına sərf olunan xammateriallarının və arayışlandırılmasının keyfiyyətindən çox asılıdır. Standart və texniki şərtlərdə bu yuxarıda göstərilən keyfiyyət tələblərinin bəziləri üçün normal göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir.

Texniki-estetik xassələr musiqi alətlərinin akustik imkanlarına, səsinin gücünə, səslənməsinin düzgünlüyü və ardıcılığına, dinamiklərin gücünü səsin gücünə, uyğunluğuna, istifadəsinin rahatlığına, pedal mexanizminin işlədilməsi keyfiyyətinə, məmulatın xarici tərtibatının keyfiyyətinə, məmulatın texniki baxımdan müasirliyi və harmoniklik keyfiyyətinə, habelə onun istehsalında istifadə edilən ən yeni xammaterialının keyfiyyətinə və s. görə qiymətləndirilir. Musiqi mallarının texniki-estetik xassələrinin öyrənilməsində detalların öz aralarında və səviyyədə birləşdirilməsinin, cilalanması və pardaxlanmasının dəqiq yerinə yetirilməsinin, düzgün laklanmasının da xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həm alətin, həm də ayrı-ayrı detal və qovşaqların üzərində cızılma, qabarma, zədələnmə, sınma, əzilmə və s.kimi xarakterik nöqsanların olması musiqi alətinin texniki-estetik xassələrinə mənfi təsir göstərə bilər. Hər bir detal və qovşaq öz yerində möhkəm və davamlı birləşdirilməlidir.

Bəzi qrup musiqi alətlərinin ayrı-ayrı keyfiyyət göstəriciləri də müəyyənləşdirilmişdir. Belə prinsip, kamanlı, nəfəsli, dilli və digər musiqi

alətlərinin özlərinəməxsus xüsusiyyətlərini özündə əks etdirə bilir.

Royalların, pianinonun, akkordion, bayan və qarmonun köklənməsinin dəqiqliyi daha ciddidir və digər musiqi alətlər köklənərək bunların səsi etalon kimi qəbul edilir. Musiqi alətlərinin köklənməsinin dəqiqliyini səsi eşitməklə müəyyən etmək olar. Bundan başqa bu proses zamanı kamertondan və tezlik ölçən cihazdan da istifadə edilir. Lakin hələlik ticarət təşkilatlarında musiqi alətlərinin akustik xassələrini və köklənmə dəqiqliyini ölçə bilən elə bir dəqiq cihaz yoxdur. Odur ki, bu keyfiyyəti yalnız subyektiv metodla qiymətləndirirlər.

Musiqi alətlərinin səsləndirilməsinin gücü onun dinamikasını xarakterizə edir. Bu baxımdan hər bir musiqi aləti müəyyən həddə daxilində özünəməxsus səslənmə gücünə malikdir. Musiqi alətinin səslənməsinin gücünü eşitməklə qiymətləndirmək olar. Bəzən bu məqsəd üçün səs ölçən cihazdan istifadə edirlər.

Musiqi alətlərinin çalınma xassəsi onun asanlıqla səs yaratmadərəcəsinə, tembrinin idarə edilməsi səviyyəsinə görə qiymətləndirmə bilir ki, bunu da çalmaq vasitəsilə müəyyən etmək olar. Burada musiqi alətinin rahatlığının xüsusi rolu vardır. Belə ki, musiqi alətlərində barmaqlar pərdələrin üzərində çox asanlıqla hərəkət etməli və sürüşməlidir.

Kamanlı musiqi alətlərində bu göstərici kamanın simlərə sürtünməsi zamanı lazımi sürüşkənliyin yaradılması ilə, klavişli musiqi alətlərində klaviş mexanizminin yüngül idarə edilməsi, təkrarən klavişanı eyni səviyyədə basarkən eyni tonda və gücdə səs yaratması, bütün diapozonlarda lazımi səslərin əmələ gətirilməsi və s. amillərlə qiymətləndirilə bilər. Nəfəsli musiqi alətlərində çalınma xassəsi klapanlı mexanizmlərin səssiz işləməsinə, musiqi alətlərində səsin asanlıqla əmələ gətirilməsinə, çalınarkən səs yaradıcı havanın iqtisadi səmərəliliyinə, yüngüllüyünə, klaviş mexanizminin səssiz işlənməsinə və s. görə qiymətləndirilir. Məsələn, pianinonun çalınma keyfiyyəti qiymətləndirilərkən bunlara məxsus şərtlər ödənilməklə yanaşı, həm də pianoçunun subyektiv xüsusiyyətlərinin-onun ixtisas səviyyəsinin, zövqünün və hətta pianinonu həvəslə çalması da xüsusi rolu vardır.

Musiqi alətlərinin müvafiq standart və texniki şərt göstəricilərinə uyğun gəlməsinin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu da, hər şeydən əvvəl, musiqi mallarına verilən erqonomik tələblərin ödənilməsində vacib əlamət hesab edilir.

Hər bir musiqi alətinin davamlı olması, nəinki onun istifadə zamanı yararlı bir alət kim işlənəmsinə imkan yaradır, eyni zamanda həmin alətin uzun müddət istifadəyə yararlığına da kömək göstərir. Bu baxımdan musiqi alətləri daşınma zamanı dözümlü olmalı, özünün formasını itirməməli, yapışqanla birləşdirilmiş hissələri qopmalı, temperatur və nisbi rütubətin dəyişilməsi zamanı çatmamalıdır. Bu göstərici hər bir musiqi alətinin istehsalına sərf edilən ağac materialının nəmliyindən, davamlılığından, detalların birləşdirilməsi keyfiyyətindən, alətin səmərəli konstruksiyasının seçilməsindən, habelə alətin yığılma səviyyəsindən çox asılıdır.

Məlumdur ki, hər növ musiqi alətinin estetik xassələrinin qiymətləndirilməsində onun bəzədilməsinin çox böyük rolu vardır. Bu baxımdan musiqi aləti gözəl xarici görünüşə malik olmasıdır. Burada onun istehsalına sərf edilən xam materialın da əhəmiyyəti böyükdür. Hətta bəzi ağac növlərinin təbii naxışı olduğu kimi saxlanıla və yaxud da dəyişdirilə bilər. Bəzi musiqi alətləri xeroqrafiya üsulu ilə də bəzəndirildikdən və boyadııldıqdan sonra cilalanır və laklanır, ayrı-ayrı detallar xrom, nikel, gümüş və bəzən də qızıl məhlulu ilə örtülə bilər.

Ümumiyyətlə, musiqi mallarının keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində ekspert komissiyası göstərilən metodikaya əsaslanaraq kompleks keyfiyyət səviyyəsi müəyyənləşdirirlər. Musiqi mallarının kompleks keyfiyyət göstəricilərini bal sistemi ilə qiymətləndirirlər. Belə ki, 23-30 bal qiyməti almış bu və ya digər musiqi aləti ən yüksək kateqoriyalı, 30-13 bal qiyməti alanlar, orta səviyyəli, 10-3 bal qiyməti alanlar isə aşağı keyfiyyətli məmulat hesab edilir.

1.5. Milli musiqi alətlərinin çeşidinin ekspertizası

Musiqi mallarının çeşidi dedikdə, təkcə musiqi alətləri yox, həm də onlara məxsus ləvazimatlar və ehtiyat hissələri də başa düşülür.

Mizrablı musiqi alətlərindən ən geniş yayılanları balalayka, gitara, mandolina və domradır. Bütün bunlar üç hissədən: gövdə, qrifli boğaz və başlıqdan ibarətdir. Bu alətlərdə səs mənbəyi kimi iki tərəfdən bərkidilmiş və tarım çəkilmiş müxtəlif növ simlərdən istifadə edilir. Ona görə də bu simlərin ölçüsündən, bərkidilməsindən, növündən, yoğunluğundan, habelə xammalının növündən asılı olaraq istənilən gücə və tembrə məxsus səs almaq mümkündür.

Bütün mizrablı musiqi alətlərinin gövdəsi ağacdən ibarətdir. Alətin boğazındakı qrif bərk ağac və ya plastik kütlədən hazırlanır. Qrifləri laddara ayırmaq üçün qrifin eni istiqamətində bürünc və ya mis naqıl kəsilir.

Bir laddan digər lada keçilməsi zamanı səs yarım ton dəyişilir. Elə buna görə də respublikanın ticarət şəbəkələrinə daxil olan milli musiqi alətləri əhali tələbini cüzi bir hissəsini təmin etmiş olur.

Lakin biz milli musiqi alətlərinin çeşidinin miqdarca az olmasına baxmayaraq aşağıda onun çeşid ekspertizasını veririk.

Tar- Mizrabla çalınan simli musiqi alətlərindən xalq arasında ən geniş yayılanı tərdir. Onu haqlı olaraq musiqi alətlərinin tacı adlandırırlar.

Ü.Hacıbəyov yazır: «Tar ən ziyadə istehlak edilən alətin birincidir». Demək olar ki, insanın arzusunu, istəyini heç bir musiqi alətinin tar kimi şirin dillə ifadə etmək imkanı yoxdur. Təsadüf deyil ki, görkəmli şairimiz M.Müşviq ən gözəl şeirlərindən birini tarə həsr etmişdir.

Tarın xalq arasında geniş şöhrət tapması milli musiqimizin zənginliyi, qədimliyi və muğamlarımızın varlığı ilə əlaqədardır. Xalqın düha və təfəkkürünün, ümid və arzularının, izzətlərinin ifadəsi olan muğamlar əsrlərin sınağından keçib yaşadıqca, yeni-yeni xallarla zənginləşdikcə tərda inkişaf etmiş, təkmilləşmiş və bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır.

Müasir tar son dərəcə təkmilləşmiş çalğı alətidir. Onda (ikiqat notlar, akkordlar və s.) rəngarəng və dinamik melodiylar, habelə texniki passatlar ifa etmək mümkündür.

Tarda olan şərti işarələr.

P-üst mizrab

Ü-alt mizrab

O-açıq sim

.↑ .. zəng simin işarəsi.

K. ç... kiçik çanaqda

B.ç... böyük çanaqda

Glissando... barmağı simin üzərində sürüşdürmək

Vibrato... simi barəağın altında tez-tez iki tərəfə əsdirmək.

Tarda aşağıda qeyd olunan melizmalar ifa etmək mümkündür.

1. Forşlaq

2. Qruppetto

3. Trel və yaxud zəngülə

4. Mordent.

Mordent - üç və daha artıq səslərdən ibarət olan melizmanın növlərindən biridir.

Qruppetto - melodiyanı bəzəyən, zənginləşdirən işarələrdən biridir.

Forşlaq - melizmanın bir və ya bir neçə səsdən ibarət olan növlərindən biridir.

Trel - ifaçı üçün müəyyən texniki çətinlik əldə edən, müəyyən bacarıq tələb edən melizma növlərindən biridir.

Tar geniş diapozonlu, zəngin, valehedici, güclü səs temberi ilə fərqlənir.

Azərbaycan professional klassik musiqisinin banisi Ü.Hacıbəyov tarın imkanlarını nəzərə alaraq «Koroğlu» operasında onu ilk dəfə simfonik orkestrə daxil etmişdir.

Azərbaycan bəstəkarları tarın məziyyətlərini yüksək qiymətləndirərək öz

əsərlərində onu parlaqlıqla göstərmişlər. Bunlardan H.Xanməmmədovun «Tar ilə simfonik orkestri üçün konsert», S.Ələsgərovun, S.Rüstəmovun «Tar ilə xalq çalğı alətləri orkestri üçün konsert», A.Rzayevanın və A.Gərayın «Tar üçün pyeslər» və s.göstərmək olar.

Zəngin musiqi aləti kimi tərda rus və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərləri də ifadə edilir. Məsələn: F.Listin «Forteplano üçün yazılmış II rarasodiya»sını, V.A.Motsartın «Skripka və orkestr üçün remenor konserti»ni, I.Budaşkinin Balalayka və rus xalq çalğı alətləri üçün vals-fantaziyasını, P.I.Çaykovskinin «Yatmış gözəl» baletindən «Vals» və s. göstərmək olar.

Tar həm solo, həm də instrumental akkompaniator (müşayiətedici musiqi) aləti kimi məşhurdur. Müasir ansamblarda, xalq çalğı alətləri orkestrində məhz bu məqsədlə tərda istifadə edilir. Hazırda Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında və orta ixtisas musiqi məktəblərində professional ifaçı hazırlayan tar sinfi fəaliyyət göstərir. Bu gün işlətdiyimiz müasir tar Əsəd oğlu Mirzə Sadıqcan tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir. O, tarın rezonansını artırmaq, səsini gücləndirmək məqsədilə və harmonik həmahəngliyi artırmaq üçün tərda altı sim əlavə edərək, onların sayını 11-ə çatdırmışdır. M.Sadıqcan tarın çanağının içərisində ağac dayaq verilməsini dəb salmış, qolun yuxarısında (kəlləyə yaxın yerdə) əlavə pərdə bağlatmışdır. Sadıqcan tarı tutma üsulunu da dəyişdirərək, diz üstündə çalma qaydasını aradan qaldırmış, onu simə üstündə çalmağı məsləhət görmüşdür.

Görkəmli musiqişünas Ə.Bədəlbəyli yazır: «Mirzə Sadıqcanın tar ifaçılığı qaydaları üzrə irəli sürdüyü bütün bu yeniliklər az bir zamanda bütün Zaqafqaziya və Orta Asiya tərçiləri tərəfindən danışıqsız qəbul olunmuşdur.»

Müasir tarın çanağı səkkiz rəqəmi formasındadır. Ümumi uzunluğu isə 780-960 mm-dir. Alət bütünlükdə tut ağacından hazırlanır. Çanağın üstünə mal ürəyinin pərdəsindən çəkilən üz simlərə incə tembrli səslər çıxarmağa imkan yaradır. Boğaz (və ya qol tərəfi imkan yaradır. Boğaz (və ya qol) tərəfi adətən 3 hissədən ibarət olur. Yuxarı tərəfdən yastı, arxa tərəfdən isə dairəvi olub 22-dək

pərdə ilə bağlanır. Tarın gövdəsi, boğazı və baş tərəfi sədəf və ya sümüklə bəzədilir, simləri poladdan və bürüncdən hazırlanır. Simlər pərdə üzərinə qoyulmuş və yaxud taxtadan düzəldilmiş xərəyə söykənir.

Azərbaycan tarının kvarta-kvinta kökündə olan 11 simi vardır. Onun səs düzümü xromatik olub, 2 1/2 oktava daxilindədir.

Muğamların və qədim musiqinin ifası zamanı tarı xromatik səs düzümündən diatanik səs düzümünə keçirmək üçün pərdələrin yerini dəyişdirdilər.

Aşağı regestrdə tarın səsləri yumşaq, məlahətli, yuxarı regestrdə isə parlaq və cingiltidir.

Tarın notları metso-soprano açarında yazılır.

Tarın diapozonunun kiçik oktavadan «do» səsindən II oktavanın «sol» və yaxud «lya» səsindəkdir.

Azərbaycan Respublikasının xalq artistləri Qurban Primov, Hacıməmmədov, Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Adil Gəray, Bəhram Mansurov, Həbib Bayramov, Əliağa Quliyev, Əhsən Dadaşov, Baba Salahov, tarzənlərdən Allahyar Cavanşirov, Kamil Əhmədov, Sərvər İbrahimov, Əlikram Hüseynov adlarını çəkdiyimiz məşhur sənətkarların layiqli sələfləridir. Məlumdur ki, tar təkcə Qafqazda deyil, Orta Asiyada, İranda və başqa qonşu ölkələrdə də geniş yayılmışdır. Lakin tarların mənşəyi eyni olsa da onlar müəyyən xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

Saz. Milli musiqi alətlərindən el arasında geniş yayılanlardan biri də sazdır. Saz peşəkar musiqiçilərlə yanaşı, həvəskarların da ən sevimli musiqi alətidir. İndi elə bir kənd, qəsəbə tapmaq mümkün deyildir ki, orada ən azı beş-on adamın evində saz həqiqətən xalqımızın xoş duyğularının, zərif və kövrək hisslərinin tərcümanıdır. Elə buna görə də bu alət müasir xalq çalğı alətləri ansamblı və orkestrində özünə möhkəm yer tutur. Lakin sazın əsil ifaçıları aşığılardır. Aşıq dedikdə zəmanəsinin ictimai-siyasi hadisələrindən baş çıxaran gözəlliyi və həyatı düzgün dərk edən xalqın əsrlərdən bəri qoruyub saxladığı saz incilərinin, tarixi qəhrəmanlıq və mahəbbət dastanlarını, satirik-yumoristik

xarakterli mahnıları, qaravəlliləri, ustadnamələri və s. mükəmməl mənimsəmiş adamlar nəzərdə tutulur.

Çünki el adətincə sazı belə adamlara etibar edirdilər. Əgər aşiq yuxarıda dediyimiz keyfiyyətlərə malik deyildisə, onun sazını əlindən alırdılar. Qədir bilən xalqımız bu gündə sazı müdrikliyin və kamilliyin ekvivalenti sayır. Onu dilə gətirən aşığ isə el aşığı hesab edir.

Parlaq və cingiltili sazın çalğı manerası müntəzəm ahəngdar musiqi fonu yaradır. Saz əsasən solo-vokal ifasını müşayiət edən musiqi alətidir. Lakin son zamanlar saz əsasən yastı balaban, bəzi yerlərdə isə nağara ilə birlikdə aşıqların belə ansambllar Tovuz, Qazax, Şamaxı, Kürdəmir, Salyan, Şamxor və Gədəbəy rayonlarında fəaliyyət göstərirlər. Əsasən tut ağacında düzəldilən armuda bənzər bir musiqi alətidir. Sazın çanağı bütöv oyulmuş olur və yaxud da ayrı-ayrı çəllək taxtalarına bənzər pərçimlənmiş zərif taxta parçalarından düzəldilir. Çanaq kiçik rezonatorlu dəliklərlə nazik taxta üzük ilə örtülür (bu dəliklər çanağın böyürlərində də olur). Saz öz növlərinə görə böyük, orta və kiçik olur. Böyük sazın ümumi uzunluğu 1200-1500 mm, orta sazın uzunluğu 800-1000 mm, kiçik sazın uzunluğu 500-700 mm-dir. Sazın qolunda 10-14 pərdə vardır. Bunlara da baş pərdə, ayaq pərdə, orta pərdə, şah pərdə və beçə pərdə deyilir. Bu pərdələr natamam, avtomatik səsdüzümünü hasil etmək üçündür. Simləri metaldandır. İki simi 3 at, bir simi isə cüt birləşdirilir. Daha çox işlənən saz 8-10 simlidir. Köklənməsinə görə simlər 3 qrupda birləşirlər və onların hər biriu unisonla köklənir. Məsələn:

I qrup-üçsəslidir, kökü d¹ (yəni birinci aktavanın «re» səsi)

II qrup-ikisəslidir, kökü d¹ (yəni birinci aktavanın sol səsi)

III qrup-üçsəslidir, kökü s¹ (yəni birinci oktavanın «do» səsi)

Beləliklə, simlərin kənar qrupları öz aralarında böyük sekunda intervalı ilə səslənir.

I qrupun simləri melodiyanı ifa etmək üçündür. II qrup orqan punktu yaradır. (Səsi saxlayır). III isə bəzi melodik xətləri aparır və harmonik ahənglərdə iştirak

edir.

Sazın simlərini səsləndirmək üçün tar mizrabını nisbətən mizrabdan (taziyanə) istifadə etmək lazım gəlir ki, bunun üçün də giləs və albalı ağacının qabığı olduqca münasib və yararlıdır.

Görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin əsərlərində bir simli, Məhəmməd Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasında iki simli sazdan bəhs edilir. Əlbəttə, belə sazların quruluşu çox sadə olmuşdur. Lakin qədim sazlardan ən uzunömürlüsaü üç simli saz olmuşdur. Buna üç telli saz deyilir.

Azərbaycanda aşiq yaradıcılığının inkişafı ilə əlaqədar olaraq, saz və saz sərraflığının sayı artdıqca, bu qədim musiqi aləti də təkmilləşmiş və bugünkü səviyyəyə çatmışdır.

Kanon. Qədim dövrdə xalq kütlələri içərisində ən geniş yayılmış mizrablı alətlərdən biri də kanondur. Kanonun Azərbaycanda hələ Nizami Gəncəvinin dövründə mövcudluğunu onun əsərlərində görürük.

XII əsrdə kanondan keyf məclisində, şənliklərdə dəbdə olan bir alət kimi istifadə edildiyini görürük. Bu alət eyni zamanda Orta Asiyada da xüsusi mövqə tutur. Dərviş-Əli belə hesab edir ki, yunan aliminin irsinə aiddir.

Ü.Hacıbəyov yazır: «Ərəblərin öz qanunu var imiş ki, bu saz vasitəsilə bir də digər sazları kök edərlərmiş. Ərəb kanonunun 75 teli varmış, hər üçün bir cüt kök edilərmiş. Kanon rast kökündən qurularmış.»

Bu gün hər bir musiqar üçün piano çala bilmək vacib olan kimi, o vaxt ərəblərdə dəxi bütün musiqarlar öz çalğıçılarından əlavə kanon çalmağı dəxi özlərinə borc bilmişlər.

Dahi Füzuli öz «Həft-Cam» poemasında kanonun incə səslənmiş və xoş təssüratünü nəzərə alaraq, onu «Ləbədi-Nazənin» adlandırır demişdir: «Kanon sirli sandıq kimi necə maraqlıdır. Onun qapıları zəngin xəzinə kimi açılır».

Uzun bir dövrü əhatə edən, sınaqlı yaradıcılıq yolu keçən bu alət qeyri-müəyyən səbələr üzündən yaddan çıxarılmışdır. Kanon 1959-cu ildə Moskvada keçirilmiş Azərbaycan ədəbiyyat və incəsənəti ongünlüyü ərəfəsində respublikanın

xalq artisti Səid Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibinə daxil edilmişdir.

1966-cı ildə A.Zeynallı adına Musiqi Məktəbi nəzdində ilk dəfə olaraq kanon sinfi açılmışdır.

Kanonun ansamblda sola instrumenti və əsasən müşayətçi bir alət kimi istifadə olunur.

Kanon-Yastı gövdəli çoxsimli alətdir, uzunluğu 800-900 sm, eni isə 380-400 sm-dir. Bu gövdə ayrı-ayrı taxtalardan ibarət olaraq, tranes formasında birləşdirilmişdir. Üst üzünü çinardan hazırlanmış taxta, gövdənin çox hissəsini əhatə edir. Onun aşağı qurtaracağındakı üzük qalır və mal üreyinin nazik pərdəsilə dartılır.

Üzünü oymalı dairəciklərlə 3 böyük rezonatorlu dəliklərdən ibarətdir. Aşağı üzük və böyürcüklər-ağcaqayın ağacından düzəldilmişdir. Üst üzünün üzərində uzununa istiqamətdə 24 üç qatlı damar simlər dartılır.

Bunlar gövdənin düzbucaqlı qurtaracağında, dəliyin içərisinə bağlanaraq düyümlənir. Simlərin o biri qurtaracağı əyilmiş hissələrə tin-tin payalarla bərkidələrək açar vasitəsilə burulur: simlərin altında membranaya söykədilmiş uzun xərek vardır. Simlərin kökü diatonik olmaqla, 3,5 oktava diapozonuna malikdir. Payaların yanında 1-dən 3-ə kimi metal linglər vardır. Bu lingləri qaldırıqda, simləri kiçik və böyük sekunda, kiçik tersiya kökünə salmaq imkanı yaradır.

Kanonda ifa edən zaman, onu uzununa özünə qarşı istiqamətdə diz üstə qoymaq lazımdır. Simlərdə çalmaq üçün barmaqlara geydirilmiş xüsusi metal üsküklərdən istifadə olunur. Kanonun diatonik səs düzümü 24 səsəndən ibarət olaraq linglər vasitəsilə 0,5 ton artır və əksilir.

Müxtəlif simlərin səsənmə keyfiyyəti münasib deyildir. Bu səsənmə hazırlanmış simin materiləndən, onun yoğunluğundan və əsasən ifaçının mizrabla simləri nə cür dartmasından asılıdır. Beləliklə, kanonun tembri bu şəkildədir.

Kanonun diatonik səs düzümündə 3 əvəlki və ön bəm səsəndər demək olar ki,

əşidilməzdir. Yəni təxminən kiçik oktavanın do-səsindən II oktavanın fa-səsindən çox dolğun və ahəngdar səslənir. Yuxarıdakı səslər isə qısa olaraq quru və zəif səslənir.

Göstəridiyi kimi, kanonun hər simi lingər vasitəsilə kiçik, böyük sekunda və kiçik tersiya intervalları ilə qaldıraraq nəticədə bütün işarəli qammaların əldə edilməsi imkanını yaradır. Məsələn: si bemol mojoy əldə etmək üçün «si» və «mi» səsləri 0,5 ton əksilir və yaxud «lya» mojoy əldə etmək do, fa, sol-səsləri 0,5 ton artır.

Buradan belə nəticə çıxır ki, kanonun bütün 7 işarələri diyezli və bemollu qammalar, ikiqat notlar ifadə etmək imkanı vardır.

Kanonda bütün qammalar, mojoy və minorda olan bütün arpeçiolar ifa olunur. Arpeçiolar isə xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Linglərin köməyi ilə kanonda bütün tonlarda eyni bramqlardan istifadə edilir.

Hazırda kanondan xalq çalğı alətləri orkestrində və xalq çalğı alətləri ansamblında geniş istifadə olunur.

Ud. Xalqın dühasından, sevinc və ızdırablarından yaranıb. Əsrdən-əsrə, dildən-dilə, könüldən-könülə keçən muğamlarımız, mahnılarımız kimi musiqi alətlərimizin də tarixi çox qədimdir. Belə uzunömürlü çalğı alətlərindən biri də Yaxın Şərqdə geniş yayılmış mizrabla çalınan xalq musiqi aləti-uddur.

Böyük Nizaminin şerlərinə diqqət yetirsək, bu alətin qədimdə Azərbaycanda da geniş yayılması qənaətinə gəlirik.

Bir çox qədim musiqi risalələrində udun yaradılması tar rəvayətlərlə əlaqələndirirlər. XV əsrdə Azərbaycan musiqişünası Əbdül Qadir Marağı (1434) özündən təxminən iki yüz il əvvəl yaşayan böyük Azərbaycan musiqişünası və mütəfəkkiri Mövlana Əbdül Mömün Ürməvinin (1230-1294) «Kitab Əl-Ədvar» (mahnılar kitabı) əsərindəki müddələri şərh və təhlil edərək göstərir ki, ud musiqi aləti kimi ilk əvvəl guya Adəm peyğəmbərin nəvələrinin biri tərəfindən ixtira edilmişdir.

Ü. Hacıbəyov yazır ki, «X əsrdə olan Farabi udun mükəmməl bir saz olduğunu tərif etmişdir. Ərəb alimlərindən bir paraları udun ixtirasını gah iranilərə və gah yunanilərə isnad edirlər. Fəqət zənn edilməlidir ki, ud ərəb ixtirasıdır. Hər halda ən gözəl ud çalanlar ərəblər imişlər. Məsələn: Nadir İbn-İl Hürri Sahib Xatir və sairə».

Bu alət bir çox ehtimallara görə fars-ərəb alətlərinin əcdadından olaraq, farsca bağa qını mənasını bildirir. Başqa ehtimalla görə isə Kurt Zaksın bizim eramızdan əvvəl 2-ci minilliyə aid etdiyi lyutniya alətinin nəslindən törəndiyi güman edilir.

E.M.Naumanın dəlillərinə əsasən bu alət qərbdə Portuqaliya və Braziliyada, Şərqdə isə Yaponiyada, ərəblərin və hindlilərin sevimli aləti olaraq hər xalqın öz spesifik xarakterik cəhətlərinin mənimsənilmişdir. Orta Asiyanın seçdiyi ölkəsində daha çox şöhrət qazanan bu alət Nizaminin dili ilə «Soqdiya quniy» adlanır. Ud Misir ölkəsinə mənsub olmasını Nizaminin «Yeddi gözəl» poemasında da görürük.

Ud əsrlər boyu müxtəlif surətdə islah edilmiş, onun quruluşu dəyişdirilərək təkmilləşdirilmişdir. Hazırda bu alət Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Müasir ud taxta pərçimlərdən quraşdırılmış böyük çanağa, qısa qola və geriyyə əyilmiş kəlləyə malikdir. O qoz ağacından düzəldilir. Alətin çanağının uzunluğu 490, qolunun uzunluğu 190, eni isə 355, kəlləsinin uzunluğu 210 mm-ə qədərdir. Udun üzü (dekası) taxta olub yaxşı səslənməsi üçün rezonator dəliklərə malikdir. Onun aşağı hissəsində xərək yerləşdirilir və simlər bilavasitə ona bağlanılır. Müasir ud on bir simlidir. Bunlardan beşi qoşa, altısı isə tək qoşulur. Simlərin düzülüşü və yerləşdirilməsi çox maraqlıdır.

Ortadan musiqinin melodiyasını çalan simlər, yanlardan isə bəm simlər qoşulur.

Udun qolunda pərdə yoxdur. alət çalınarkən döşə sıxılır, çanağının kənarı isə dizə söykənir.

Hər bir alətin təkliyi, dolğunluğu onun diapozonu ilə ölçülür.

Udun diapozonu tara yaxındır. Udun çalğı imkanlarını və üstünlüklərinin

yaxşı dərk edən Ə.Bakıxanov onu ansambla daxil etmişdir. Hazırda bu alətdə bir çox musiqiçilər çalsa da onun ən mahir ifaçısı respublikanın əməkdar artisti, istedadlı tarzən Əhsən Dadaşovdur. Şərqi xalqlarının ruhuna uyğun yaradılmış udda musiqinin mürəkkəb çalarlarını bütün zərifliyi, incəliyi ilə canlandırmaq mümkündür.

Kamança. Azərbaycan xalq çalğı alətləri içərisində ən zəngin melodik imkanlara malik olanı kamançadır. Kamançanın tarixi də başqa xalq çalğı alətlərimiz kimi çox qədimdir. Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasına istinad etsək bu alətin hələ XII əsrə aid olduğunu güman etmək olar. XVII əsr Təbriz məktəbinin rəssamlarından ağa Mirəkin, mir Seyid Əlinin əsərlərində xarici görünüşünə görə kamançaya oxşar alətlər də təsir etmişdir.

Qədim kamança yalnız bir simli olub, uzun qoldan və ayağından ibarət idi. Üç simli kamançanın tarixi isə XVIII əsrdən məlumdur. XX əsrin birinci yarısında məşhur sənətkar, musiqi mədəniyyətimizdə vertuoz kamançaçı kimi tanınan Aleksandr (Saşa) Arkadyeviç Orqanezaşvili kamançaya dördüncü sim əlavə edərək, onun imkanlarına daha da artırmışdır.

Kamançadan xalq çalğı alətləri orkestrində və ansamblalarda əsas melodiyanı aparən solo aləti kimi istifadə edilir. Səsin qüvvətli və ifadəli səslənməsi üçün konsertlərdə kamançanın böyük sekunda yuxarı səsdə kökləyirlər ki, bu da onu transpozisiyalı alətə çevirir.

Müasir kamançanın uzunluğu 650-900 mm-dir. Kamança tut və qoz ağacından hazırlanır. Kamançanın qolu dairəvi pərdəsiz olur və yuxarı getdikcə enlənir. Qolun aşağı qurtaracağına metal mil vurulur ki, bu mil bütün gövdənin içərisindən keçərək ayaq kimi kənara çıxıb alətin söykənəcəyinə xidmət edir. Kamança çox vaxt sədəflə və sümüklə bəzədilir. Onun üzərində olan xərek çəp qoyulur.

Kamançaların ümumi fikrinə əsasən xəreyin çəp vəziyyətdə qoyulması simlərin səslənməsinin düzgün və rəvanlığına kömək edir. Vaxtı ilə kamançanın telləri damarlı simlərdən ibarət olmuşdur. Sonralar damarı simlər metalla əvəz

edilmişdir.

Kamançada işlənən ən şərti işarələr:

P-kamanda sağa

Ü-kamanda sola

B-bütöv kamanla

AY-kamanın aşağı yarısı ilə

YY-kamanın yuxarı yarısı ilə

D-kamanın dəstəyində

U-kamanın ucunda

Kamançada işlənən ştrixlər və dinamik xüsusiyyətlər:

I.Detane-kamanı simdən ayırmadan hər bir notu ayrıca üzmədən çalmaq.

II.Peqato-bir kamanla bir neçə not çalmaq

III.Stakkato-bir kamanla sim üzərində bir neçə notu qırıq-qırıq çalmaq

IV Pissikato-barmaqla simi dartmaq.

V. Arko-kamanla çalmaq

Glissando-barmağı simin üzərində sürüşdürmək.

Vibrato-yaxud simi barmağın altında tez-tez iki tərəfə əsdirmək.

Forşlaq.-forşlaq eyni səsdə ola bilər. Forşlaq qonşu səsdə ola bilər. Forşlaq tersiya intervalında ola bilər.

Forşlaqdan başqa əsas notların üzərində belə işarələr yazılır.

Gruppeto: Trel: Mordent.

Kamança kamanla çalınır. Kaman hər iki tərəfdən uclarına bir neçə ağ tükü bağlanmış azca əyri çubuqdur. İfa zamanı barmağı kamanın ağac hissəsi ilə tükün arasında saxlayaraq tük dartılır. Skripkadan fərqli olaraq, kamanı bir simdən o biri simə keçirmirlər, burada alətin özünü kamana tərəf çevirib, simləri ona yapışdırırlar.

Müasir kamançanın diapozonu kiçik oktavanın «lya» səmindən III oktavanın «mi» və «sol» səsinədəkdir.

Kamançanın simləri kvarta və kvinta ilə köklənir.

Ü.Hacıbəyov kamança haqqında demişdir: «Uzun səsli, telli musiqi alətlərinin yeganə nümayəndəsi kamançadır. Kamançada çalının musiqi səscə daha mükəmməl və insanın səsinə daha yaxındır. Kamança melodik alətlərdən ən gözəldir.»

Ney-Azərbaycan milli musiqisinin zənginliyini və onun çoxşaxəliliyini əyani surətdə sübut edən musiqi alətlərimiz vardır ki, müasir dövrdə də ondan istifadə edilməyə ehtiyac duyulur. Belə nəfəsli xalq çalğı alətlərindən biri də neydir.

Azərbaycan xalq musiqisi folklorunda neyin adına tez-tez təsadüf olunur. Nizaminin, Xaqaninin, Füzulinin və başqa klassik şairlərimizin əsərlərində ən çox neyin adına rast gəlirik. Ney kədər, nakamlıq rəmzi kimi bu sənətkarların ruhuna daha yaxın olmuşdur.

Keçmişdə ney əsas etibarilə çobanlar arasında geniş yayılmışdır. Əsasən qamışdan, ya da bürüncdən hazırlanan ney düz silindr şəklində 60-70 sm uzunluğunda lülədən ibarətdir.

Başqa nəfəsli çalğı alətlərindən fərqli olaraq neydə müşdük olmur. Yalnız lülənin aşağı tərəfindən 3-6 nəfəs pərdəsi açılır ki, bu da musiqinin müxtəlif ahəngdə səslənməsini təmin edir.

Müasir neyin uzunluğu 345-600 mm olaraq üst tərəfində nəfəs pərdəsi (deşik) açılır. Səsin yayılmasını təmin etmək üçün alətin yuxarı və aşağı hissəsində iki əlavə nəfəs pərdəsi açılır. Neyin diapozonu I oktavanın «mi» səsindən II oktavanın «re» səsinə qədərdir.

Diapozon

Neydə dodağı qüvvətli saxlamaqla və havanın gücünü artırmaqla aşağıdakı notları əldə etmək olar.

Qədim tarixə malik olan ney haqqında ümumi sözlə təsəvvür yaratmaq azdır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, neyin müasir vəziyyəti, hazırkı taleyi acınacaqlıdır. Ona ögey münasibət bizi belə bir qənaətə gətirir ki, müəyyən vaxtdan sonra neyi yalnız muzeylərdə axtarmaq lazım gələcək. Son vaxtlar qədim milli Azərbaycan

musiqisinin təbliğinə ciddi əhəmiyyət verilir. Əlbəttə, bu təqdirəlayiqdir. Lakin yaxşı olardı ki, bununla yanaşı qədim musiqi alətlərimizdən də yeri gələndə istifadə edilsin. Onları yaşatmaq məsələsi musiqi ictimaiyyətimizin dərinə düşündürməlidir.

Professional bəstəkarlarımız xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsər yazanda yaxşı olardı ki, neyi də partituraya daxil edəydilər.

Tütək- tarixən neydən sonra yaranmış nəfəsli xalq çalğı alətlərindən biri də tütəkdir. Vaxtilə ancaq çobanların, sonralar isə həvəskarların sevimli musiqi aləti kimi şöhrət qazanmış tütək artıq bu gün peşəkar musiqiçilərin və sənətsevənlərin qəlbini rıqqətə gətirir.

Hacıbəyovun bu qədim musiqi aləti barədə yazmışdır: «Kirovabad (hazırkı Gəncə) rayonunun kolxozunda gəlmiş çoban Sarının çıxışı çox maraqlı idi, onun tütəyi yalnız çalğı aləti deyil, həmçinin istehsal alətidir. O, bu tütəkcə öz qoyun sürüsü ilə musiqi dilində danışır, onun tütəyi kolxoz sürüsünə baxanda ona gömək edir.»

Bu qədim musiqi alətinin adına nağıl və əfsanələrdə də rast gəlmək olar. Xalqımız arasında geniş yayılmış və Nizaminin məşhur «İsgəndərnamə» əsərində istifadə olunmuş «İsgəndərin buynuzu var, buynuzu» belə əfsanələrdəndir.

Başqa musiqi alətləri kimi tütək də müəyyən inkişaf yolu keçmişdir. İlk tütək barmaq dəlikləri olmayan adicə borudan ibarət olmuşdur.

Sonralar aramlar heyvanların sümüklərindən, dişlərindən də tütəklər qayıрмаğa başladılar. Saxsıçılıq sənətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tütəkləri yandırılmış gildən düzəldirdilər.

Getdikcə ifaçılar bu alətdə çalmaq üçün əmələ gələn çətinlikləri aradan qaldırmaq zəruriyyəti ilə qarşılaşırlar. Beləliklə, boruda müxtəlif yüksəklikdə səslər əldə etmək məqsədi ilə yeni üsullar axtarırlar və nəhayət, tütəkdə dəlik açılır.

Göründüyü kimi, bu musiqi alətinin imkanlarını daha da genişləndirmək tələbatından irəli gəlmişdir.

Lakin bir dəliyi olan boruda alınan diapozondan ifaçıları qane etmədiyi üçün getdikcə bu dəliklərin sayı 7-yə çatdırılmışdır.

Müasir tütəyin uzunluğu 240-350 mm-dir. Tütəyin əsas kökü borunun uzunluq və qısalığından ibarətdir. Əgər qamış uzun olarsa, tütək bəm, qısa olarsa, zil səslənir. Tütək taxtadan da hazırlanır. Lakin qamışdan hazırlanmış tütək daha üstün sayılır. Belə tütəyin lüləsi aşağıdan qamışın bəndli səddində lülə boyu deşik açılır, bayır tərəfdən isə yüngülcə yonulur. Tütəyin baş hissəsi dimdikvari şəkildədir, buraya hərəkətdirici metal halqa geyindirilir ki, bu halqa vasitəsilə tütəyin registri nizamlanır. Gövdənin üst tərəfində 7 dəlik, lülənin yuxarı hissəsində, arxa tərəfdə, baş barmağın bərabərində diatonik həcmdədir. Təcrübəli musiqiçilər dəlikləri yarımqıq qapamaqla xromatik səslər əldə edirlər. Xromatik səsləri əldə etmək üsulu çətindir və bu xüsusi hazırlıq və istedad tələb edir.

Sol əl yuxarıda, sağ əl aşağıda olmaq şərti ilə hər iki əlin şəhadət, orta və adsız barmaqları ilə tütəyin 7 barmaq dəliklərinin 6-sı bağlanır. Altı barmaqla dəlilər bağlanan zaman tütəkdə başqa nəfəsli alətlərdə olduğu kimi natural səs düzümünün 1-ci səsi hasil olunur ki, bu da təsvir etdiyimiz kiçik oktavanın «si» səsidir.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri içərisində tütək geniş texniki imkanlara malik olan alətdir. Bu alətdə kifayət qədər tez telində diatonik qammalar ifa etmək olar. Bundan başqa Azərbaycan xalq musiqisində geniş yer tutan leqato, stakkato, forşlaqlar, mordent və trellər asanlıqla ifa olunur.

Müasir dövrdə tütək öz texniki imkanları və eləcə də səs tembrinin diapozonu sahəsində Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri və ansambllarında geniş istifadə edilir.

Məsələn: S.Hacıbəyovun «Bolqar süitəsi», X.Cəfərovun «Rəqs süitəsi», H.Xanməmmədovun «Sinfonetta», A.Rzayevanın «Çoban Qara» əsərlərində tütəkdən solo kimi istifadə olunmuşdur.

Bu musiqi aləti əsasən melodik rolu aparmaqla bəzən də başqa alətlərə-tara, kamançaya tapşırılmış melodiyları bir oktava yuxarı təkrar edir.

Hazırda Həsən Məhərrəmov, Bəhrüz Zeynalov, Fərhad hüseynov və başqaları tütəyin ən mahir ifaçılarından hesab olunurlar.

Balaban- balaban Azərbaycanda ən geniş yayılmış nəfəsli çalğı alətlərindəndir. Onun tarixini çox qədimlərdə araşdırmaq lazımdır. Hətta «Dədə-Qorqud» dastanında belə onun adına təsadüf etmək olar. Balaban təkcə Azərbaycanda deyil, Gürcüstan və Dağıstan xalqlarının musiqisində də mühüm mövqeyə malikdir.

Balabandan ən çox ansamblda və duetdə istifadə edilir. Əgər usta balabançı müəyyən bir musiqini ifa edirsə, onun yanında hökmən ona dəm tutan ikinci balabançı olur. O, orqan ahəngi ilə ustanı müşayiət edir. Xalq arasında deyildiyi kimi balabançıya «dəm» tutur. Balabançı ifa imkanları geniş və çox cəhətlidir. Bu musiqi alətində bütün muğamlar, xlaq mahnıları, rəqslər, instrumental pyeslər bütün çalarları və incəlikləri ilə ifa olunur. Son dövrlər balabandan aşiq sənətində də geniş istifadə edilir.

Balabanın uzunluğu 280-370 mm-dək, müştüyünün uzunluğu 90-100 mm, eni isə yastılanaraq ikiqat müştük formasında olur. Müştüyün təxminən ortasında sığac geyindirilir ki, onu hərəkət etdirməklə alətin səs tonu dəyişilir. Əvvəllər balabanda yalnız diatonik səsdüzümü hasil olunurdu. Balabanı təkmilləşdirmə ideyası Azərbaycan musiqiçilərini daim düşündürürdü. Bütün bunları nəzərə alaraq, respublikanın əməkdar artisti Yenon Koçarov uzun illər öz işinin səmərəli təcrübəsi nəticəsində 4 yeni balaban növü yaratmışdır. Bu alətlər özünün qeyri-adi zəngin tembr keyfiyyətinə görə hazırda xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibini zənginləşdirmişdir. Y.Koçarov tərəfindən təkmilləşdirilmiş balaban növlərinin xromatik səs düzümünə nəfəs yetirdikdə görürük ki, balabanların tembr yumşaq və ahəngdardır. Onları üfürməklə, dərəcəsini nizamlamaqla və nəfəslikləri barmaqlarla örtüb bağlamaqla səslərin xromatik dəyişməsinə əldə etmək olar. Müasir dövrdə də balabanlar öz texniki imkanları və eləcə də səs tembrinin diapozonu ilə Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri və ansambllarında solo aləti kimi geniş istifadə olunur.

Balabanın ifaçıları tez-tez dodaq vasitəsilə vibratordan istifadə edirlər ki, bu da alətin səslənməsinə xüsusi ifadəlik və gözəllik verir.

Tulum – Respublikamızın bəzi rayonlarında tulum nəfəsli musiqi alətinə də təsadüf edilir. Görüklü musiqi aləti olan tulumun iki metodik lüləsi vardır. Birinci lülədə melodiya, ikinci lülədə isə basda fasiləsiz olaraq tonika səsləndirilir. Başqa lülədən isə tulumun qoyun və yaxud keçi dərisindən hazırlanan görükcüyünə hava doldurulur.

Tulumun çalğı lüləsində 5 dəlik olur. Tulum tipli alətlər keçmiş SSRİ xalqlarında və eləcə də xarici ölkələrində geniş yayılmışdır.

Azərbaycanda isə tulumu ancaq Naxçıvan ərazisində təsadüf edilir. Orada bu musiqi alətində mahnı və rəqslər ifa olunur.

Zurna- Azərbaycan xalqının qədim musiqi alətlərindən biri də zurnadır. Zurnanın adı «Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanlarında, Xaqaninin, Nizaminin və digər şairlərin əsərlərində tez-tez çəkilir. Bu musiqi aləti qədimdə hərbi yürüşlərdə, müxtəlif xalq oyunları və əyləncələrdə, zorxanalarda, cıdır meydanlarında, xoruz və qoz döyüşlərində səslənir, zurnasız heç bir toy mərasimi keçməzdi. Müasir dövrdə isə zurna el şənliklərini, məhsul bayramlarını, nümayişlər və yürüşləri rəvənəqləndirir. Ümumiyyətlə, zurnaçıların repertuarı olduqca zəngin və rəngarəngdir. Buraya instrumental xərclərdən tez templi mübariz və gümrəh melodiylar, habelə «Cəngi» kimi qəhrəmanlıq rəqsləri daxildir. Zurna böyük-kiçikliyindən, ağacının müxtəlifliyindən asılı olaraq asəfi, qara, ərəbi, qaba şəhəbi və cürə kimi növlərə ayrılır.

Ü.Hacıbəyovun «Korğolu» operasında və Soltan Hacıbəyovun «Gülşən» baletində zurnadan məharətlə istifadə olunur. Zurnadan əsasən ansambl aləti kimi duetdə istifadə olunur. Burada birinci zurnaçı (usta) melodiyanı ifa edir, ikinci isə (dəlikli) dəyişməyən və arasıkəsilməyən səslə ustanı müşayiət edir, ona «zü» tutur.

Bu musiqi alətinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bir melodiya digərinə keçərkən geniş intervallarla sıçrayış etmək imkanlarına malikdir.

Zurna adətən ərik ağacından hazırlanır. Konus şəkilli, gövdəsinin uzunluğu

orta hesabla 360 mm-dəkdir. Zurnanın üz tərəfində 7 dəlik, arxa tərəfində isə bir dəlik açılır. Üz tərəfdə qırabənzər hissədə bir dənə kiçik dəlik də açılır ki, bunlardan da zurnanı kökləmək üçün istifadə olunur. Zurnanın müşdüyü yonulmuş, iki nazik qarğı parçasından düzəldilir. Onun diqqeyinin uzunluğu təxminən 22 mm-dir.

Zurnanın səsi güclü və zildir. İfaçıdan çox gərgin üfürmə və möhkəm nəfəs tələb edir. Fasiləsiz nəfəs əldə etmək üsulu çox çətindir. Bu xüsusi hazıqlıq və istedad tələb edir.

Zurna Azərbaycandan başqa Gürcüstanda və Dağıstanda da geniş yayılmışdır.

Qaboy- Qaboy qədim nəfəsli musiqi alətlərindən biridir.

Ü.Hacıbəyov məqalələrinin birində Şərq musiqisini, Qərb musiqi aləti ilə icra etmək mümkündürmü sualı barədə yazmışdır:

«Qərb musiqiçiləri özləri nəfəs ilə çalınan alətdən, «Qaboy və ingilis nəfiri» deyilənlərin «Tembr» və Şərq musiqisinə daha uyğun hesab edib, «Şərq»i üslubdakı bəstələrinin çalınmasını bu alətə həvalə edirlər. Həqiqətən bu iki alətin səsləri, ələxsus «bəm» dəlikləri bir dərəcəyə qədər bizim «zurna» və «yastı balaban» dediyimiz alətimizin sədalarına yaxındır. Fəqət bunlardan əlavə sair Qərb aləti daxi «Tembr»cə Şərq musiqisini gözəlcə ifadə edə bilər.

Müasir qaboyun 20-dən çox dəlikləri və çanaqları vardır. Qaboy qrenadil və yaxud qara ağacdən hazırlanır.

Qaboy yumşaq, incə və ifadəli səslənməsi ilə fərqlənir. Müasir dövrdə qaboy öz texniki imkanları və eləcə də səs tembrinə görə Azərbaycan xalq çalğı alətləri ansamblında istifadə edilir. Bu musiqi aləti əsasən melodik rolu aparmaqla yanaşı bəzən dəramərdən sonra muğamın bərdaşt şöbəsinə ifa edir.

Nağara- Nağara Azərbaycanda geniş yayılmış zərb alətidir. Bu çalğı aləti haqqında Dədə-qorqud dastanında şənlik bildirən bir hadisənin başlanğıcını qabaqcadan xəbər verən bir alət kimi istifadə edilmişdir.

Nağaranın bir neçə növləri vardır: böyük nağara, bala nağara və yaxud cürə

nağara (orta ölçülü nağara) və kiçik nağara ölçüsündən asılı olmayaraq bütün nağaralar hər iki tərəfdən dəri çəkilmiş enli, geniş dairəvi taxtadan ibarətdir. Üzünün dərisi qayma ilə tarım çəkilmişdir. Nağarada istənilən səsi əldə etmək üçün əllə və ya başı qırmaqla topuz çubuqla, yaxud da şax-şaxla nağaraya zərbə endirilir.

Böyük nağara şax-şaxla, orta və kiçik nağaralar isə ağacla və yaxud iki əllə çalınır.

Bala nağaranın əsas rolu xalq rəqslərini müşayiət etməkdən ibarətdir. Əvvəllər bala nağaradan ov zamanı da istifadə edirlərmiş.

Müasir nağara hər iki tərəfdən keçi dəri ilə örtülmüş və qoz ağacından hazırlanmış, silindr şəkilli gövdədən ibarətdir. Qavaldan fərqli olaraq nağara daha gur səslənir. Nağara əsasən müşayiətçi zərb aləti olsa da, bəzən solo çalğı üçün istifadə olunur və zəngin tembri, dinamikliyi ilə dinləyicilərin diqqətini cəlb edir.

Azərbaycan zərb alətlərində əsasən üç ştrixdən istifadə edilir.

Nağaranın gövdə tərəfində çalmaqdan ötəri aşağıdakı əlavə ştrixdən də istifadə olunur.

Qoşa nağara- Azərbaycan milli zərb alətləri içərisində qaval və dəf nağara, habelə qoşa nağara xüsusi yer tutur. Qoşa nağara üzərinə dəri çəkilmiş, bir-birinə birləşdirilən müxtəlif ölçülü iki zərb alətindən ibarətdir. Nisbətən təmiz və güclü səs əldə etmək üçün nazğaranın dərisi isindirilir və beləliklə dəri öz-özünə darım çəkilir. Qoşa nağara yonulmuş iki ağac çubuqla çalınır.

Respublikamızın ayrı-ayrı şəhər və kəndlərində, el toylarında və şənliklərində müxtəlif ölçülü qoşa nağaradan istifadə edilir. Bunlardan diametri 110-140 və yaxud 240-280 mm ölçüyədək olan qoşa nağaralar daha geniş yayılmışdır. Əvvəllər bu alətdə qadın toylarında ritmik rəqs fiqurasiyaları çalılırmış. Dəf, qoşa nağara və qarmonda ifa edən qadınlardan ibarət xüsusi ancambllar var imiş. Müasir xalq çalğı alətləri ansambllarında və orkestrin tərkibində əsasən kiçik həcmli qoşa nağaradan istifadə olunur.

Dəf- Dəf Azərbaycanın qədim zərb alətlərindəndir. Hələ XII-XIII əsrlərdə

ondan məclislərdə istifadə olunduğu bədii ədəbiyyatdan bizə məlumdur. Dəf hələ qədim dövrlərdə cəng və neylə birlikdə çalındığı məlumdur.

Sazəndələr ansamblında dəf müşayiətedici rol oynayır. Xanəndə çox vaxt oxunmaqla yanaşı, eyni zamanda dəfin də ifaçısı olur. Dəf, xüsusilə ritmik müğamların ifasında təsnif zamanı nisbətən sərbəst rola malik olur. Bu təsniflər ayrı-ayrı epizod kimi müğamın hissələri arasında ifa olunaraq, sabit ritminə görə fərqlənir.

Dəf bir tərəfi açıq, o biri tərəri isə dəri ilə çakılmış dairəvi ağac gövdədən ibarətdir. Onun quruluşu, səfəfi və çalğı tərzinə dair anlayışa klassik şairlərimizdən Xaqani, Nizami və Füzulinin əsərlərində də təsadüf olunur.

Dəfin gövdəsinin daxilində cingildəyən metal dayırəciklər vardır. Üz hissəsi isə çox vaxt sədəf və ya sümüklərlə bəzədilir. Dəfin diametri 300-450 mm, gövdəsinin eni isə 50-80 mm-dir. Barmağı dəriyə yüngülcə vurmaqla və ya silkələməklə dəfdə səs alınır.

II FƏSİL. TƏCRÜBƏVİ HISSƏ

2.1. Simli musiqi alətlərinin ekspertizasının keçirilmə qaydaları

Milli musiqi malları xüsusi spesifik qruplara aid olduğundan bunların keyfiyyət ekspertizası ilə, xüsusi professional musiqiçi ekspertlər məşğul olurlar. Burada ekspertizadan əvvəl musiqiçi ekspertlər musiqi mallarının saxlandığı binanın keyfiyyətini nəzərə alırlar. Burada musiqi mallarının saxlandığı binaya bir çox tələblər verilir. 1-ci növbədə binada heç bir kənar səs olmalıdır. Binaya kənar səslər də daxil olmamalıdır. Binanın daxilində temperatur $18-20^{\circ}\text{S}$, nisbi rütubət $65 \pm 5\%$ olmalıdır. Ekspertlər işləyən bina geniş sahəyə malik olmalıdır. Belə ki, 6 ekspertə orta hesabla 13-20 kvm sahə düşməlidir. Musiqi mallarının keyfiyyət səviyyəsi ekspert metodu ilə qiymətləndirilərkən onların texnoloji, texniki-estetik, habelə detal və qovşaqlarının standartlaşdırma və unifikasiyalaşdırma dərəcəsi, alətin davamlılığı və etibarlılığı aid edilir.

Musiqi alətlərinin texnoloji xassələrinə baxarkən, ekspertlər aşağıdakılara xüsusi fikir verirlər:

- 1) alətin ölçüsü:
- 2) çəkisi:
- 3) səs diapozonu:
- 4) köklənmə dəqiqliyi:
- 5) klavişaların parametrlərinin dəqiqliyi:
- 6) germetikliyi:
- 7) xidmət müddəti:
- 8) xammateriallarının keyfiyyəti:
- 9) arayışlandırılma səviyyəsi:

Ekspertiza zamanı ekspertlər musiqi alətlərinin texniki-estetik xassələrinə çox böyük üstünlük verirlər, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) akustik xassəsi:

- 2) səsin tembri:
- 3) intonasiya keyfiyyəti:
- 4) səsin gücü (destibellə):
- 5) səsin tezliyi (herslə):
- 6) səslənməsinin düzgünlüyü:
- 7) səslənmənin ardıcılığı:
- 8) dinamiklərin gücü:
- 9) istifadə rahatlığı:
- 10) pedal mexanizminin işlədilmə keyfiyyəti:
- 11) məmulatın xarici tərtibatı:
- 12) məmulatın texniki baxımdan müasirliyi:
- 13) harmoniklik keyfiyyəti:
- 14) detal və qovşaqların möhkəm və davamlı olması:
- 15) xarici görünüşündə nöqsanların olması.

Professional musiqiçi ekspertlər royal, pianino, akkardion, bayan və qarmonun köklənməsi dəqiqliyinə xüsusi fikir verirlər. Çünki, köklənmə burada etalon imi qəbul edilir. Məlum olduğu kimi musiqi səsləri bir-birindən hündürlük diapozonuna görə fərqlənir, bütöv musiqi diapozonu 9 qrupa bölünür ki, bu qruplar 4a oktava deyilir. Hər bir oktava səs cərgələrinə görə on iki bərabər hissəyə ayrılır, bir-birindən səsin hündürlüyünə görə yarımtonlarla fərqlənir. İkiyarımton bir tam tonu əmələ gətirir. Oktava yeddi səsdən (do, re, mi, fa, sol, lya, si) və beşrəmə səsdən ibarətdir.

Hər bir 9 oktavanın özünün musiqi adı vardır. Ən sağı səsli oktava subkontroktava adlanır. Ondan sonra kontroktava, böyük oktava, kiçik, birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü və beşinci oktava.

İki səs arasında olan aralıq hissə interval adlanır. Yarımtonların sayına görə on iki interval mövcuddur:

- 1) təmiz prima:
- 2) kiçik sekunda:

- 3) böyük sekunda:
- 4) kiçik tersiya:
- 5) böyük tersiya:
- 6) təmiz kvarta:
- 7) təmiz kvinta:
- 8) kiçik seksta:
- 9) böyük seksta:
- 10) kiçik septima:
- 11) böyük septima:
- 12) təmiz oktava.

Professional-musiqiçilər musiqi mallarının köklənmə dəqiqliyini yoxlayanda hər bir musiqi alətinin hansı on iki intervaldan biri üzərində kökləndiyinə diqqət yetirməlidir.

2.2. Simli musiqi alətlərinin istehlak xassələrinin ekspertizası

Musiqi mallarının istehlak xassələri aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1.Funksional xassələr
- 2.Etibarlılıq
- 3.Estetik xassələr
- 4.Texnoloji xassələr
- 5.Standarta uyğunluq xassələri.

Musiqi mallarının funksional xassələri dedikdə akustik imkanları, səslənməsinin bütün diapozonunda tembri, intonasiya keyfiyyəti, səsinin gücü, səslənməsinin düzgünlüyü və ardıcılığı, istifadəsinin rahatlığı, pedal mexanizminin işlədilməsi keyfiyyəti, məmulatın xarici tərtibatının keyfiyyəti, məmulatın texniki baxımdan müasirliyi və harmoniklik keyfiyyəti, habelə onun istehsalında istifadə edilən ən yeni xammaterialının keyfiyyəti və s. başa düşülür. Musiqi mallarının texniki estetik xassələrinin öyrənilməsində detalların öz aralarında və səviyyədə birləşdirilməsinin, cilalanması və pardaxlanmasının dəqiq yerinə yetirilməsinin düzgün laklanmasının da xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həm alətin həm də ayrı-ayrı detal və qovşaqların üzərində cızılma, qabarma zədələnmə, sınıma, əzilmə və s. kimi xarakterik nöqsanların olması musiqi alətinin texniki-estetik xassələrinə mənfi təsir göstərə bilər.

Musiqi mallarının etibarlılığı dedikdə, standarta əsasən etibarlılıq-alətin bu xassəsi istismar göstəricilərinin verilmiş hədudda tələb olunan vaxt ərzində saxlayaraq öz funksiyasını yerinə yetirir. Yaxud istismarın müəyyən şəraitində işlənməsini tələb edir.

Musiqi mallarının texnoloji xassələrinə müntəzəmlik, üçün müddət möhkəmlik, təmirə yararlılıq, mühafizə edilməsi kimi sadə xassələr də aid edilir. Məsələn: klavişli musiqi alətlərin, yəni royal və pianinonun texnoloji xassələri bir neçə amillərdən, o cümlədən, alətin ölçüsündən, çəkisindən, səs diapozonundan, köklənməsinin dəqiqliyindən, klavişalarının parametrlərinin dəqiqliyindən,

germetikliyindən, klavişaları və düymələri basarkən statik müqavimətin səviyyəsindən, xidmət müddətindən, istehsalına sərf olunan xammateriallarının və arayışlandırılmasının keyfiyyətindən çox asılıdır. Standart və texniki şərtlərdə bu, yuxarıda göstərilən keyfiyyət tələblərinin bəziləri üçün normal göstəriciləri müəyyənləşdirilmişdir.

Musiqi mallarının estetik xassələri dedikdə onların gözəl xarici görünüşə malik olması nəzərdə tutulur.

Burada onun istehsalına sərf edilən xammaterialın da əhəmiyyəti böyükdür.

Hətta bəzi ağac növlərinin təbii naxışı olduğu kimi saxlanıla və yaxud da dəyişdirilə bilər. Bəzi musiqi alətlərin xeroqrafiya üsulu ilə də bəzəndirildikdən və boyandırıldıqdan sonra cilalanır və laklanır, ayrı-ayrı detallar xrom, nikel, gümüş və bəzən də qızıl məhlulu ilə örtülə bilər.

2.3. Simli musiqi alətlərinin nümunələr üzrə keyfiyyətinin ekspertizası

Nümunələr üzrə milli musiqi mallarının keyfiyyətinin ekspertizasını keçirərkən 3 nümunə götürülmüşdür:

- 1) nümunə № 1- milli musiqi aləti olan saz:**
- 2) nümunə № 2- milli musiqi aləti olan tar:**
- 3) nümunə № 3- milli musiqi aləti olan kamança.**

Məlum olduğu kim saz, milli musiqi aləti olub, xalq arasında geniş yayılmışdır. Sazın keyfiyyətini 5 ekspert-musiqiçi yoxlamışdır. Yoxlama zamanı əsasən aşağıdakı göstəricilər əsas götürülmüşdür:

1) Texnoloji xassələr:

- a) sazın ölçüsü:
- b) sazın çəkisi:
- v) səs diapozonu:
- q) köklənmə dəqiqliyi:
- d) germetikliyi:
- e) xidmət müddəti:
- j) xammaterialının keyfiyyəti:
- z) arayışlandırılma səviyyəsi:

2) Akustik xassələri:

- a) səsin tembri:
- b) intonasiya keyfiyyəti:
- v) səsin gücü:
- q) səsin düzgünlüyü:
- e) səslənmənin ardıcılığı:
- j) istifadə rahatlığı:
- z) xarici görünüşündə nöqsanların olması.

Ümumiyyətlə, musiqi mallarının keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsində ekspert komissiyası göstərilən metodikaya əsaslanaraq kompleks keyfiyyət səviyyəsi müəyyənləşdirirlər. Musiqi mallarının kompleks keyfiyyət göstəricilərinin bal sistemi ilə qiymətləndirirlər. Belə ki, 23-30 bal qiyməti almış bu və ya digər musiqi aləti ən yüksək kateqoriyalı, 20-13 bal qiyməti alanlar, orta səviyyəli, 10-3 bal alanlar isə aşağı keyfiyyətli məmulat hesab edilir.

- 1) Ən yüksək kateqoriya-23-30 bal:
- 2) Orta səviyyəli-20-13 bal:
- 3) Aşağı keyfiyyətli-10-3 bal:

Ballar aşağıdakı xassələrə görə verilir:

- 1) Texnoloji xassə:
- 2) Funksional xassə:
- 3) Estetik xassə:
- 4) Standarta uyğunluğu:
- 5) Etibarlılığı

1 saylı nümunənin yəni milli musiqi aləti olan sazı ekspertlər aşağıdakı kimi qiymətləndirmişlər:

Cədvəl 3.

Ekspertlərin №-si	X a s s ə l ə r				Etibarlılığı
	Texnoloji xassə	Funksional xassə	Estetik xassə	Standarta uyğunluğu	
1	6	5	6	5	6
2	6	5	5	6	5
3	5	4	6	6	5
4	5	5	6	5	5
5	5	6	6	5	5

1 №-li ekspert

üçün $\sum = 6+5+6+5+6 = 28$ bal :

2 №-li ekspert

üçün $\sum = 6+5+5+6+5 = 27$ bal :

3 №-li ekspert

üçün $\sum = 5+4+6+6+5 = 26$ bal :

4 №-li ekspert

üçün $\sum = 5+5+6+5+5 = 26$ bal :

5 №-li ekspert

üçün $\sum = 5+6+6+5+6 = 27$ bal :

Cədvəldən görüldüyü kim bütün beş ekspert milli musiqi alətinə 26-28 balla qiymət vermişlər ki, bu da ən yüksək kateqoriyaya uyğun gəlir.

Milli musiqi aləti olan saz mizrabla çalınan qədim Azərbaycan musiqi alətidir. Orta əsrlərdə türk dilli xalqlarda mizrabla çalınan bütün musiqi alətlərinə saz deyilirdi. Sazın mənşəyi qopuz (Sazın XV əsrə qədərki adı), dütar, setarla bağlıdır.

Armudabənzər dərin çanaqdan (tut, ərik, yaxud qoz ağacından), uzun qol və aşıqları yerləşən kəllə hissədən ibarətdir. Çanağın nazik ağacdən olan üst detalında, eləcə də yan tərəflərində kiçik rezanator dəlikləri olur. Ölçülərinə görə 3 növü var: kiçik saz (kürə saz, uzunluğu 600-700 mm), orta saz (qoltuq sazi, uzunluğu 900-1000), böyük saz (tavar sazi, uzunluğu 1200-1500 mm).

Diapozonu kiçik oktavanın do səsindən dördüncü oktavanın re səsinə qədərdir. Sazın simləri metaldandır. 8-11 simli saz daha geniş yayılmışdır. Simlər 3 qrupa ayrılır. (zil, bəm, dəm). Hər qrupun simləri (ikiləşmiş, yaxud üçləşmiş) unison köklənir: birinci oktavadə re, sol, do.

Əsas melodiya zil simlər də çalınır. Sazın hər bir pərdəsinin (10-14) adı və məqam funksiyası var. Sazın havaları 5 kökdə (şah pərdə, dilqəmi, ürfanı, bayatı, ayaq divanı) çalınıb oxunur. Saz zərif, cingiltili, zəngin tembr çalarlı gözəl səsə

malikdir. Müasir sazın növləri təkmilləşdirilmiş. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestr və ansambllarına daxil edilmişdir. Saz digər Qafqaz xalqları arasında, eləcə də Türkiyə, İran, Əfqanıstan və s. Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır.

3 sayılı nümunə olan kamançanın ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi zamanı hər 5 ekspert onun istehlak xassələrini 25 balla qiymətləndirmişlər. Beləliklə, kamançanın keyfiyyəti ən yüksək kateqoriyaya uyğun gəlir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Musiqi mallarının çeşid və keyfiyyəti çox inkişaf etmiş bir sahəni əhatə edir. XIX əsir feodalizminin qurtarması, kapitalizminin inkişafı ilə əlaqədar olduğu bir vaxtda musiqi sahəsinə çox böyük təkan vermişdir. Bu dövrdə karifeylər içərisində musiqişünaslar ləyaqətli yerlər tutmuşdur. Bu əsrə qədər heç bir əsrlərdə Betxoven, Şubert, Vebera, Mendelson, Şuman, Şopen, Rossini, Bellini, Doniçetti, Paçanini, Meyebera, Berlioz, Vaqnera, Verdi, Boris, Qlinka, Darqomijsko, Musoqorsko, Borodina, Çaykovski, Rimsko, Korsko, Quno, Bize, Qriqa, Burknera, Fibix, Manyuşk, Ergel, Misenko, İoqann, Ştraus, Jak, Offebax, Raxmanin kimi musiqiçilər olmamışdır. Azərbaycanda da musiqi korifeylərdən Üzeyir Hacıbəyovu, Qara Qarayevi, Niyazini, fikrət əmirovu və s. göstərmək olar. Bu cür sürətlə musiqiçilərin yetişməsi müxtəlif musiqi alətlərinin yaranmasına və inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada milli musiqi mallarının çeşidi və keyfiyyətinin ekspertizasının dövlət səviyyəsində yaxşılaşdırılması məqsədilə aşağıdakı əməli təkliflər irəli sürülmüşdür.

1. Respublikamız başqa sahələrdə zəngin olduğu kimi, böyük bir xoşbəxtlikdir ki, təbiətimizin təsiri nəticəsində xalqımız təbii olaraq gözəl səsə malikdir. Eyni zamanda musiqiyə təbiətimizdən gələn meylinin bizdə musiqinin inkişafına təkan verir. Ona görə də respublikamızda musiqi alətlərinin inkişafının adi kустar vəziyyətdən iri sənaye sahələrinə keçməsi üçün dövlət tərəfindən tədbirlər görülməsi vaxtı artıq çatmışdır.

2. Azərbaycan xalqının musiqiyə olan meyilliyi bir daha onunla nümayiş olunur ki, hər il musiqi məktəbinə abituriyentlərin axını çoxalır. Lakin milli musiqi alətlərinin respublikamızda istehsal olunmaması, yəni onun azlığı abituriyentlərin lazımı səviyyədə musiqi aləti ilə təmin olunmur. Ona görə də hələlik musiqi alətlərinin xaricdən gətirilməsi üçün lazımı təşkilatlar dövrü tədbirləri vaxtında görməlidir.

3. Xaricdən gətirilən xalq istehlak malları keyfiyyətcə yoxlanılmır. Bu da

müxtəlif yollarla gələn malların əhali tələbini lazımi səviyyədə ödəmir, iqtisadiyyatımızın ağır vaxtında xalqımız ziyan çəkir. Ona görə də gömrüklərdə hər bir mal qrupu üçün ixtisaslaşmış ekspertlərin olması günün vacib tələbidir.

4. Bütün musiqi mallarının keyfiyyət göstəriciləri qüvvədə olan standart və texniki şərtlərin tələblərinə uyğun olmalıdır. Bununla yanaşı bazar münasibətlərinin meydana gəlməsi, keyfiyyətin təyində ekspert metodlardan istifadə etməyə üstünlük verilməsini məqsədəuyğun hesab edir. Çünki, bu metodla tez bir zamanda musiqi malının keyfiyyətinin obyektiv qiymətləndirmək olur.

5. Musiqi malları spesifik, özünəməxsus xassələrə malik mal qruplarından sayılır. Ona görə onların keyfiyyətini təyin edən zaman adi ekspertlərdən deyil, professional musiqiçi ekspertlərdən istifadə etmək lazımdır.

6. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə işsizlik hökm sürür. Bunun qarşısını qismən də almaq üçün xarici imkanlı investorların köməyi ilə milli musiqi malları istehsal edən fabriklərin işə salınması, işsizliyin aradan qaldırılması ilə yanaşı respublika əhalisini yerli musiqi malları ilə təmin etmiş olar.

7. Musiqi mallarının keyfiyyəti qiymətləndirilərkən hər bir keyfiyyəti yoxlanılacaq musiqi aləti kağızla örtülmə, simləri boşaldırılmalı, yüksək qiymətli musiqi alətləri isə futlyarlarda ekspertlərə təqdim olunmalıdır, onları döşəmə üzərinə qoymaq olmaz, əgər belə olmazsa, o zaman ekspert onun keyfiyyətini təyin etməkdən imtina edir. Ona görə təklif edirik ki, ekspertizanın keçirilməsi zamanı ekspertlər təlimata uyğun qaydada hərəkət etsələr, bu məqsədəuyğun olar.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Ə.P.Həsənov, T.R.Osmanov, N.N.Həsənov, S.İ.Abdullayeva. Mədəni-məişət təyinatlı malların ekspertizası. I hissə. Bakı. İqtisad Universiteti. 2014.
2. Ə.P.Həsənov, T.R.Osmanov, N.N.Həsənov, S.İ.Abdullayeva. Qeyri-ərzaq mallarının ekspertizasının praktikumu. Bakı. İqtisad Universiteti. 2014.
3. T.R.Osmanov. Qeyri-ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı və ekspertizasının əsasları. Bakı. İqtisad Universiteti. 2014.
4. Ə.P.Həsənov «Qeyri-ərzaq mallarının ekspertizası», II hissə, Bakı, 2006
5. Ə.Bədəlbəyli «Musiqi lüğəti», Bakı, Elm nəşriyyatı, 1969.
6. Ə.Rəhmətov «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və onların orkestrdə yeri», Bakı, Işıq, 1980.
7. C.M.Vəliməmmədov «Mədəni malların əmtəəşünaslığı», Bakı, 1984.
8. Ə.Bədəlbəyli Musiqi lüğəti, «Elm» nəşriyyatı, Bakı, 1969.
9. S.Ələsgərov, S.Abdullayeva «Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri üçün orkestrləşdirmə», Bakı, 1977.
- 10.Н.М.Чечеткна «Экспертиза товаров», Москва 2001.
- 11.М.А.Николаева «Товарная экспертиза», Москва 1998.
- 12.П.С.Остановский «Товароведение культтоваров», Москва, «Экономика» 1972.
- 13.Н.А.Дьяконов «Рояли и пианино-конструирование и производство»,.Москва, 1984.
- 14.А.Е.Лилкин «товароведение музыкальных инструментов», Москва, 1984.
- 15.В.Л.Горчак «Оптовая торговля культтоварами», Москва, 1975.
- 16.С.Г.Кривенко «Музыкальные товары», Москва «Экономика»,

- 1989.
- 17.З.В.Козлова и др. «Товароведение культтоваров», Москва «Экономика», 1987.
- 18.В.А.Швандар «стандартизация и управление качеством продукции», Москва ЮНИТИ, 1999.
- 19.В.Е.Швед «Об опыте российско-британского сотрудничества в подготовке аудиторов систем качества», Москва, 1995.
- 20.Г.Д.Крылова «Зарубежный опыт управления качеством», Москва, 1999.
- 21.К.Исикова «Японские методы управления качеством», Москва, 1999.
- 22.Е.В.Пашков и др. «Международные стандарты», Москва, 1997.
- 23.В.Г.Версан «Интеграционное управление качеством, сертификация», Москва, 1994.
- 24.В.Виноградов «Узеир Гаджибеков и Азербайджанская музыка», Москва, 1938.
- 25.А.В.Гобичева, Л.П.Коваленко «О культуре торговли», Москва «Экономика», 1985.
- 26.Н.М.Чечеткина «Товарная экспертиза», Москва «Экономика», 2000.
- 27.Э.П.Райхман, Г.Г.Азгальдов «Экспертные методы в оценке качества товаров», «Экономика», 1974.
- 28.С.В.Семенко «Экспертиза товаров» Белгород, 1999.
- 29.С.Абдуллаева «Народные музыкальные инструменты Азербайджана», Азернешр, Баку 1972.
- 30.М.Антонин М. «Музыкальные инструменты», Москва
- 31.«Музыкальная энциклопедия». «Советская энциклопедия» Москва, 1973.